

ELMİ TƏDQİQAT

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Scientific Research

International Scientific Journal

**ELM VƏ TƏHSİL TƏDQİQATLARI
IX RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSI**

**RESEARCH IN SCIENCE AND EDUCATION
IX REPUBLICAN SCIENTIFIC CONFERENCE**

19.09.2025

ELMİ TƏDQİQAT

Beynəlxalq Elmi Jurnal

ELM VƏ TƏHSİL TƏDQİQATLARI

IX Respublika Elmi Konfransı

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/IX/RK/2025>

SCIENTIFIC RESEARCH

International Scientific Journal

RESEARCH IN SCIENCE AND EDUCATION

IX Republican Scientific Conference

(19.09.2025)

2025

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 3104-4670

e-ISSN: 2789-6919

DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© aem.az

© info@aem.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, ARETN Molekulyar Biologiya və
Biotexnologiyalar İnstitutu / Azərbaycan

Sədr müavirləri

Prof. Dr. Leyla İMAMƏLİYEVƏ, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Elnarə Mehbalıyeva, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universiteti / Azərbaycan

Məsul katib

Assoc. Prof. Dr. Sevinc SADIQOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universiteti / Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Vəqif ABBASOV, ARETN Akademik Y. H. Məmmədəliyev
adına Neft- Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. İlham ŞAHMURADOV, ARETN Genetik Ehtiyatlar İnstitutu /
Azərbaycan

Prof. Dr. Təranə HACIYEVA, Bakı Mühəndislik Universiteti /
Azərbaycan

Prof. Dr. Səyyarə İBADULLAYEVA, ARETN Botanika İnstitutu /
Azərbaycan

Prof. Dr. Dünya BABANLI, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye
Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Əkbər AĞAYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Bahadur QƏLƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti /
Azərbaycan

Prof. Dr. Sədaqət HƏSƏNOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti /
Azərbaycan

Prof. Dr. Toğrul XƏLİLLOV, AMEA Naxçıvan bölməsi / Azərbaycan

Prof. Dr. Rafiq ÇOBANOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Vəqif SULTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Fəxrəddin YUSUBOV, Azərbaycan Texniki Universiteti /
Azərbaycan

Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Qalib ŞƏRİFOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Səbinə TARVERDİYEVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Elnurə ƏZİZOVA, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. İsmayıl MÜRSƏLOV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Həbib MİRZƏYEV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Aytac ZEYNALOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Qərənfil QULİYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. İradə KƏRİMOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Sevinc HƏMZƏYEVA, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Rəşad HÜSEYNOV, Xəzər Universiteti/ Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Taleh CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu/ Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Zabitə TEYMURLU, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Şəlalə ZEYNALOVA, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Fəxrəddin AĞAYEV, Əkinçilik Elmi Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Rövşən HÜMBƏTƏLİYEV, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası/ Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Aygün SULTANOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Rafiq İBRAHİMOV, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti/ Azərbaycan

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Institute of Molecular Biology and Biotechnology
of MSERA / Azerbaijan

Vice-chairmen

Prof. Dr. Leyla IMAMALIYEVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elnara MEHBALIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical
University / Azerbaijan

Responsible secretary

Assoc. Prof. Dr. Sevinj SADIGOVA, Azerbaijan State Pedagogical
University/ Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes named
after Academician Y.H. Mammadaliyev of MSERA / Azerbaijan

Prof. Dr. Elshad GURBANOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Ilham SHAHMURADOV, Institute of Genetic Resources of
MSERA / Azerbaijan

Prof. Dr. Tarana HAJIYEVA, Baku Engineering University / Azerbaijan

Prof. Dr. Sayyara IBADULLAYEVA, Institute of Botany of MSERA / Azerbaijan

Prof. Dr. Ismayıl ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Dunya BABANLI, Azerbaijan State Oil and Industry University
/ Azerbaijan

Prof. Dr. Akbar AGHAYEV, Sumgayit Statet University / Azerbaijan

Prof. Dr. Bahadur GALANDAROV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Sadagat HASANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Toghrul KHALILOV, Nakhchivan branch of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Rafiq CHOBANOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Vagif SULTANLI, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Fakhraddin YUSUBOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Galib SHARIFOV, Azerbaijan State Pedagogical University
/ Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Sabina TARVERDIYEVA, Baku Slavic University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elnura AZIZOVA, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Ismayil MURSALOV, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habib MIRZAYEV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Aytaj ZEYNALOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Garanfil GULIYEVA, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Irada KARIMOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Sevinj HAMZAYEVA, Sumgayit State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Rashad HUSEYNOV, Khazar University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Taleh JAFAROV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Asif MANAFOV, ANAS Institute of Zoology / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Zabita TEYMURLU, Baku Engineering University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Shalala ZEYNALOVA, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Fakhraddin AGHAYEV, Scientific Research Institute of Agriculture / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Rovshan HUMBATALIYEV, Azerbaijan State Maritime Academy / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Aygun SULTANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Rafiq IBRAHIMOV, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Həcər Hüseynova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya elmləri doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-3223-427X>
hacerhuseynova@mail.ru

Sosiolinqvistikanın müasir çağırışları və Azərbaycan cəmiyyətində dil məsələləri

Açar sözlər: *sosiolinqvistika, dil siyasəti, qloballaşma, Azərbaycan dili, çoxdillilik*

Keywords: *sociolinguistics, language policy, globalization, Azerbaijani language, multilingualism*

Sosiolinqvistika – dilin cəmiyyətdəki funksiyalarını, sosial təbəqələr, regionlar, yaş qrupları və mədəni identikliklə olan əlaqələrini öyrənən dilçilik sahəsidir. Qloballaşma, rəqəmsallaşma, urbanizasiya, miqrasiya və dilin siyasi idarə olunması məsələləri bu sahədə yeni çağırışlar yaratmışdır. Azərbaycan kimi çoxdilli və çoxmədəniyyətli cəmiyyətlərdə dili idarəetmə məsələləri prioritet məsələlərdən biridir.

Sosiolinqvistika dilin ictimai funksiyalarını və sosial strukturla qarşılıqlı münasibətlərini araşdırır. Müasir dövrdə qloballaşma, rəqəmsallaşma, miqrasiya, urbanizasiya və mədəni identiklik kimi məsələlər sosiolinqvistik tədqiqatlara yeni yanaşmalar tələb edir. Xüsusilə dilin dövlət qurumları tərəfindən idarə olunması, təhsil sistemində tətbiqi, azsaylı xalqların dillərinin qorunması və rəsmi dil siyasətinin həyata keçirilməsi aktual məsələdir. Buna görə də cəmiyyətdə dilin rolu, dilin inkişafında

cəmiyyətin rolu kimi məsələlər daim dövlət tərəfindən nəzarətdə saxlanmalı, uyğun qərarlarla tənzim edilməlidir.

Sosiolinqvistikanın müasir vəziyyətinə təsir göstərən amillər: Qloballaşmanın təsiri. Majoritar dillərin minor dilləri sıxışdırması: ingilis dilinin dominantlığı və yerli dillərə təzyiq; Dilin prestiji və sosial statusu: cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə dilə münasibət; Dildə variasiya və normativlik problemi: sosial dialektlər, şəhər dili və standart dil arasındakı fərqlər; Yeni kommunikasiya texnologiyaları: sosial media və virtual platformalarda dilin dəyişməsi.

Qloballaşma və dominant dillərin təsiri: İngilis dili beynəlxalq əlaqələrdə və texnologiyada əsas vasitəyə çevrilmişdir. Bu, bir çox milli dillərdə terminoloji asılılıq və struktur dəyişiklikləri yaradır. Multidillilik və kod dəyişmələri. Azərbaycan cəmiyyətində rus və türk dilləri ilə yanaşı, ingiliscənin təsiri müşahidə olunur. Bu, ikidillilik və kod dəyişmələri ilə müşayiət olunur. Urbanizasiya və sosial dialektlər: Şəhər nitqində dialekt qarışıqları, şifahi ünsiyyətdə sintaktik sadələşmələr və leksik dəyişikliklər formalaşır. Bu, normativ dilə təsir göstərir.

Azərbaycanda dili idarəetmə siyasəti: Azərbaycan Respublikasında dövlət dili siyasəti Konstitusiya (maddə 21), “Dövlət dili haqqında” Qanun (2002) və aidiyyəti dövlət proqramları ilə tənzimlənir. Prezident sərəncamı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan dilinin elektron mühiti və tədrisi ilə bağlı Dövlət Proqramı (2019–2024)” bu istiqamətdə əhəmiyyətli addımlardır (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, 2019). Terminologiya siyasəti və dil normalarının qorunması: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu tərəfindən aparılan tədqiqatlar nəticəsində yeni terminlər işlənir və leksik bazaya daxil edilir.

Təhsil və media siyasətində dilin rolu: Azərbaycan dilinin məktəblərdə və ali təhsil müəssisələrində tədrisi, eyni zamanda televiziya və sosial mediada normativ dilə nəzarət.

Azərbaycan dilində dili idarəetmə siyasəti və hüquqi baza: Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qorunması və inkişafı üçün əsas hüquqi baza 1995-ci il Konstitusiyası və “Dövlət dili haqqında” Qanundur. Q.Mustafayeva yazır ki, “dilin cəmiyyətdə statusunu müəyyənləşdirmək və onu qorumaq üçün müvafiq hüquqi mexanizmlər zəruridir”. A.Qurbanovun fikrincə, “dil siyasəti həm də milli kimlik siyasətidir”.

Azərbaycan dilçiliyində sosiolinqvistika ayrıca istiqamət kimi 1990-cı illərdən etibarən inkişaf etməyə başlamışdır. Ə.Dəmirçizadə, N.Xudiyev, M.Hüseynova və A.Qurbanov bu sahədə əsaslı araşdırmalar aparmışlar. Ə.Əfəndiyeva qeyd edir ki, “sosiolinqvist tədqiqatlar yalnız sosial dəyişmələri deyil, həm də dilin ictimai münasibətlərdəki rolunu ortaya çıxarır”.

Sosial dil münasibətləri və Azərbaycan cəmiyyəti: Dialektlər və sosial təbəqələşmə: Bakı, Qarabağ, Şəki, Naxçıvan və digər bölgə dialektlərinin istifadə arealları; Azərbaycan dilinə rus və türk dillərinin təsiri: xüsusilə şəhər əhalisinin dilində rusca və türkcə alınma sözlərin artması, kod dəyişməsi halları; Multikultural cəmiyyət və dil haqları: talış, ləzgi, avar, udin və digər azsaylı xalqların dillərinin qorunması məsələləri. UNESCO-nun “az sayda danışanı olan dillərin qorunması” təşəbbüsləri.

Yeni dövrdə dil siyasətinə ehtiyaclar: Dilin rəqəmsal mühitdə tədrisi və qorunması; Elektron lüğətlər, dil modelləri və tərcümə sistemlərinin inkişafı; Sosiolinqvistik tədqiqatların gücləndirilməsi; AMEA və universitetlərdə sosiolinqvistik laboratoriyaların yaradılması; Cəmiyyətin dil şüurunun artırılması; Kütləvi informasiya vasitələrində maarifləndirmə və dövlət dilinə hörmət aşılması.

Təhsil və mediada dilin rolu: Orta və ali təhsil sistemində Azərbaycan dilinin normativ istifadəsi xüsusi diqqət tələb edir; Media orqanlarında bəzən dilin normativ qaydalarına riayət

olunmur, bu da dilin cəmiyyətdə nüfuzuna təsir göstərir; N.Xu-diyev qeyd edir ki, “Kütləvi informasiya vasitələri normativ dilin qorunmasında başlıca rol oynayır”.

Azərbaycan cəmiyyətində dil siyasəti yalnız dövlət dilinin qorunması ilə məhdudlaşmamalı, həm də sosial-mədəni proseslərə adaptasiya olunmalıdır. Sosiolingvistik təhlillər göstərir ki: Normativ dil siyasəti yenilənməlidir. Regionlarda dialektlərin sənədləşdirilməsi və tədqiqi genişləndirilməlidir. Yeni texnologiyalar və sosial media vasitəsilə maarifləndirici dil layihələri hazırlanmalıdır.

Pəri Paşayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-8332-3387>

p.semsizade@mail.ru

Azərbaycan dili fənn kurikulumunun mahiyyəti və məzmunu

***Açar sözlər:** nitq bacarıqları, yaradıcı təfəkkür, ana dili, fənn kurikulumu, intellekt*

***Keywords:** speech skills, creative thinking, mother tongue, subject curriculum, intellect*

Azərbaycan dili tədrisi həm ənənəvi, həm də müasir təlim sistemində aparıcı fənn kimi tanınır. Bu fənn üzrə tədris prosesi şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün formalaşması, nitq bacarıqlarının inkişafı baxımından önəm daşıyır. Şagirdlər düzgün yazı və şifahi nitq bacarıqlarını bilavasitə Azərbaycan dili dərslərində qazanırlar. Bu baxımdan, fənn kurikulumunun qurulma prinsipləri, öyrənmə strategiyaları, fəaliyyət istiqamətləri və qiymətləndirmə meyarları olduqca önəmlidir. Azərbaycan təhsil sisteminə aparılan islahatlar və dünyanın qabaqcıl təhsil sisteminə inteqrasiya qarşıda həlli vacib olan bir çox məsələlər qoymuşdur. Təhsilimiz hafizəyə əsaslanan sistemdən intellektə önəm verən, yaradıcı təfəkkürə arxalanan sistemə daxil olur. Təşəbbüskarlıq, yaradıcı düşünmə, tədqiqatçılıq, tətbiqetmə kimi təlim elementləri müasir bacarıqların formalaşmasını təmin edir. “Milli zəminə, bəşəri dəyərlərə söykənən, demokratikləşmə, humanistləşmə, differensiallaşdırma, fərdiləşdirmə və inteqrasiya kimi prinsiplərə üstünlük verən, təhsil alanın bu prosesin əsas subyektinə çevrilməsini özünə əsas vəzifə hesab edən, sözün həqiqi mənasında yeni Milli təhsil sistemi yaradılmaqdadır”.

(Quliyev, 2017). Ümumtəhsil məktəblərində 2008-ci ilin sentyabrından başlayaraq uzun müzakirələrdən sonra təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyasının (Milli Kurikulumun)” məzmununa uyğun olan yeni təlim texnologiyaları əsasında tədrisə başlandı. Bu prosesin nəticəsi olaraq dil təliminin qarşısında yeni vəzifələr dayanmaqdadır. Cəmiyyətdə özünü təhsil və özünü idarə üçün lazım olan nitq bacarıqlarının aşılınması birbaşa ana dili fənninin tədrisi ilə bağlıdır. Müasir ana dili dərslərləri şagirdlərə ədəbi dil normaları ilə bağlı lingvistik biliklər verməklə yanaşı, nitq bacarıqlarının formalaşmasına da xidmət edir.

“Müasir təhsilin əsasını təşkil edən öyrənmə (qavrama) və düşünmə prosesinin reallaşdırılmasında nitq müstəsna əhəmiyyətə malikdir. İdraki prosesin bütün mərhələlərində fəaliyyətlər mənimsədilmiş, dil vahidlərinə, nitq modellərinə əsasən qurulur”. Həm ibtidai, həm də tam orta təhsil mərhələsində tədris olunan digər fənlərin mənimsədilmə səviyyəsi, təlim keyfiyyəti bilavasitə ana dili fənni ilə bağlı olmasa da, dil ilə bağlı dərin bilgi, nitq bacarıqları təlimdə açar rolunu oynayır. Yəni, ana dilinin məntiqi imkanlarından, nitq strukturundan yararlanma bilməyən şagirdlər riyaziyyat, coğrafiya, tarix və s. kimi fənləri dərindən dərk etmədə çətinliklə rastlaşa bilərlər.

İndiyə qədər Azərbaycan dili dərslərində şagirdlər daha çox tərif və qaydaları əzbərləyir, mahiyyəti sona qədər dərk etməyə cəhdlər etmədən, ən yaxşı halda onun bəzi elementlərini praktik tətbiq edirdilər. Yeni dərslərdə əvvəlkilərdən fərqli olaraq nəticəyönlülük əsas hədəf kimi götürülərək şagirdlərin maraq dairəsini və inkişaf səviyyəsinin atributlarını nəzərə alan təlim standartları müəyyənləşdirilmişdir (Rəhimova, 2020; Məmmədov, 2019). Azərbaycan dili fənni şagirdlərə düşünməyi, anladıklarını düzgün formada ifadə etməyi öyrətməklə yanaşı, milli mədəniyyətin, milli təfəkkürün formalaşdırılması kimi müqəddəs bir işə də müstəsna xidmət edir. Təqdim edilən hər bir

qayda, tərifi ardıcılıq və varislik gözlənilməklə dil hadisələrinin mahiyyətinin açılmasına yardım edir. Ana dilinin düşünmə, öyrənmə və danışma vasitəsi olduğu diqqət mərkəzində saxlanılır. Ümumtəhsil məktəblərində tədris edilən Azərbaycan dili fənni sayəsində şagirdlər düzgün yazı və şifahi nitq vərdişlərinə yiyələnir, nitqin leksik, fonetik, qrammatik və üslubi imkanları ilə yaş və bilik səviyyəsinə uyğun tanış olur, əməli cəhətdən zəruri olan dil qaydalarının, dil hadisələrinin mahiyyətini aydınlaşdırır. Onlara aydın olur ki, sosial hadisə olan dil müəyyən qaydalar əsasında fəaliyyət göstərir və müəyyən bir sistemə tabedir.

Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində integrasiyanın tətbiqi şagirdlərin keçilən mövzuları yaxşı mənimsəməsinə, onların ayrı-ayrı dərslərdən aldıkları biliklərin bir-biri ilə qarşılıqlı məntiqi rabitədə olmasına imkan yarada bilər. Fəndaxili və fənlərarası əlaqə şagirdlərin keçiləcək dərslərə qabaqcadan hazırlanmasına kömək göstərə bilər. Müşahidə, təhlil və eksperimentlər onu deməyə əsas verir ki, dil qaydaları dilin daxili qanunauyğunluqlarına söykənilərək, fonetikanın tədrisi prosesində sistemli, ardıcıl və müasir təlim metodlarına əsaslanmaqla mənimsədilsə, şagirdlər qaydalara nəzəri əhəmiyyət kimi yanaşmaz, qaydaları nitq prosesinə tətbiq edərək onun praktik əhəmiyyətini dərk edər və qaydaların dil normaları ilə vəhdət təşkil etdiyini qavrayırlar. Yeni kurikulum sistemində Azərbaycan dili fənni şagirdlərin nitq bacarıqlarını, yaradıcı təfəkkürlərini, intellektual qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə istiqamətlənib. Əvvəlki proqramlarda dil qaydalarının əzbərdən öyrədilməsi təşviq olunurdusa, kurikulumda bu qaydalar nitqin formalaşmasına xidmət edən vasitə kimi qəbul olunur (Kazımova, 2016; Şirinova, 2015). Müasir kurikulum sistemində öyrənmə tədris deyil, öyrənmə prosesidir. Bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşması şagirdin aktiv şəkildə təlim prosesinə qatılması ilə gerçəkləşir. Şagird düzgün oxumaq, yazmaq, danışmaq, fikir bildirmək, araşdırma

aparmaq kimi bacarıqlarla silahlanır. Ana dili kurikulumu “nə öyrədirik?”, “niyə öyrədirik?”, “necə öyrədirik?” və “nəyə nail olduq?” suallarına cavab verir. Bu istiqamətlər kurikulumun dörd aparıcı komponentini təşkil edir: məqsəd, məzmun, metodika, qiymətləndirmə.

Məzmun xətləri daxilə fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis və yazı texnikası kimi istiqamətlərdə paylanmışdır. Bu istiqamətlər şagirdlərin mərhələli şəkildə bilik qazanmasını təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2012). *Azərbaycan dili kurikulumu*.
2. Kazımova, R. (2016). *Qrammatika və nitq bacarıqlarının integrasiyası*.
3. Quliyev, S. (2017). *Kurikulum sistemi və dərslik nəzəriyyəsi*.
4. Məmmədov, T. (2019). *Kurikulumla tədris: Praktik yanaşma*.
5. Rəhimova, G. (2020). *Fasilitator müəllim və kommunikativ təlim*.
6. Şirinova, L. (2015). *Ana dili kurikulumu əsasları*.
7. *Təhsil Konsepsiyası (Milli Kurikulum)*. (2006).

İradə Kərimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
0000-0002-8057-8333
irade.kerimova.81@mail.ru

Köməkçi nitq hissələrinin inkişaf tarixi (XVII-XVIII əsrlər)

Açar sözlər: köməkçi nitq hissələri, qoşma, bağlayıcı, ədat, ədəbi dil

Keywords: auxiliary parts of speech, conjunction, conjunction, adverb, literary language

Dilimizdə mövcud köməkçi nitq hissələri dilin inkişaf dövrlərindən keçən neçə-neçə yüzilliklərin məhsuludur. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində işlənən qoşmalardan biri də *ilən* qoşmasıdır. Qədim yazılı mənbələrdə birləşmə, iştirak məzmunu ifadə edən “birlən” qoşması sonrakı dövrlərdə dəyişərək *birlə*, *bilən*, *bilə*, *ilən*, *innən*, *lən*, *ilə* və nəhayət şəkildə *ilən* şəklində *-la*, *-lə* formasında işlənməkdədir.

Baqqal *ilən* Əli müştəğindadır,

Molla Səfərəli fərağındadır.

Xeyri olsun hər kəs yığnağındadır,

Onlar *ilən* zövqü işrət eylərsən (M.P.Vaqif).

-dək, -dəkin, -dən, -din qoşmalarının sinonimi kimi çıxış edən *-can*, *-cən* məsafə bildirən qoşması ədəbi dilimizdə XVIII əsrdən sonra sabitləşdiyi göstərilir.

Sənin canın üçün ölən *günəcən* (M.P.Vaqif).

Kim/ki bağlayıcısı. Müasir ədəbi dilimizdə *ki* şəklində sabitləşən, qərb şivələrində *kin* formasında işlənən yazılı abidələrimizdə rast gəlinən qoşmalardan biri də *kim* aydınlaşdırma bağlayıcısıdır.

Həç yoxdur nisbəti özgə diyarın xanına,

Bir cavandır *kim*, yaraşır padşahlıq şanına (M.P. Vaqif).

Yoldaş oldur *kim*, qara günlərdə yoldan çıxmasın,

Keçmə yoldaşın Xızırtək çeşməyi-heyran üçün (Sədi Təbrizi). *Çün //çünki* və *ta* bağlayıcısı. Yazılı abidələrimizin dilində *çün //çünki // çünkim, anuñcun kim* və s. kimi səbəb bağlayıcılarına rast gəlmək mümkündür.

Çün yamandır etimad etmək bu gündən danlaya,

Ta həyatım vardırur, hala dolanım başına (Qövsi Təbrizi).

H.Mirzəzadə məqsəd, zaman, nəticə, kəmiyyət, eləcə də, səbəb budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan vasitələrdən bəhs edərkən fars mənşəli “*ta*” morfemini bağlayıcı kimi təqdim etmişdir.

Y.Seyidov isə “*ta*” morfeminin ədat olduğunu, həm də “*ki*” bağlayıcısı ilə işləndikdə bağlayıcılıq xüsusiyyəti yarandığını əsaslandırmağa çalışmışdır.

Gər // əgər // əgərçi bağlayıcısı. Müasir ədəbi dilimizdə şərt budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan *əgər, hərgah, indi ki, madam, madam ki*, bağlayıcıları sabitləşmişdir. Yazılı abidələrimizin dilində isə fars mənşəli *əgər//gər* bağlayıcısı XVII-XVIII əsrlərdə belə aktiv vəziyyətdə işlənmişdir.

Hərçənd can qapında mətai-həqirdir,

Neylim *gər* etməyim onu hər dəm fəda sana.

Yoxdur *əgərçi* rütbəsi Qasinin istəram,

Kim, ola cümlə xəlqdən əqdəm fəda sana (Qövsi Təbrizi).

Şəm *gər* yansa savadi-şəb üçün heyf olmaz,

Şö'ləsi çünki onun arizi-cananə dəyər (M.V. Vidadi).

Hərgiz ədatı. Yazılı abidələrin dilində inkarlıq mənasını ifadə edən *hərgiz* (heç vaxt) ədatına da rast gəlmək olar.

Hərgiz olmaz haq gölünün fənası,

Əskik olmaz yaşıl başlı sonası,

Məhşərətən qaim olsun binası.

O məscid ki, doğru imrət eylərsən.

Zülflərini çin-çin qoyub üzə sən,

Sallan sərxoş, seyrana çıx düzə sən,

Sən gərəkdir Vaqif ilən gəzəsən.

Görünməyə *hərgiz* əğyara tellər (M.P.Vaqif).

XVII-XVIII əsrlərdə köməkçi sözlərin çoxvariantlılığı tədricən aradan qalxır; *tən*, *-dən*, *-təki*, *-təkin*, *-dəki*, *-dəkin*, *-cilayın*, *-ciləyin*, *-asa*, *kibi//kimi*, *qədər*, *dək* qoşmalarından *kimi*, *qədər*, *dək* sabitləşir, yerdə qalanlar arxaikləşir; *gərçi*, *əgərçi*, *ta*, *taki* bağlayıcıları get-gedə fəaliyyətdən düşür. Maraqlıdır ki, daha çox qeyri-türk mənşəli köməkçi sözlərdə arxaikləşmə getmişdir.

Taleh Cəfərov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0005-4833-0679>

taleh.ceferov.83@mail.ru

Hollandiyadakı türk diasporunun xüsusiyyətləri və iqtisadi imkanları

Açar sözlər: *diaspor, miqrant, Hollandiya, Avrozone*

Keywords: *diaspora, migrant, Netherlands, Eurozone*

Məlumdur ki, diasporun formalaşması bir çox səbəblərdən qaynaqlanır. Lakin bunlar arasında miqrasiya hərəkətləri, xüsusilə əmək miqrasiyası və ya xaricə işçi axını Türkiyənin də Avropada formalaşmaqda olan diasporunun fundamental fəlsəfəsini təşkil edir. 1950-ci illərdə əmək və işçi qüvvəsi səbəbilə Avropaya miqrasiya edən türk işçilərinin köçü müasir dövrdə Avropa Birliyi başda olmaqla dünyanın bir çox ölkələrində çoxsaylı türk diasporunun zəminini formalaşdırmışdır.

Ötən əsrin 60-cı illərində bir sıra Avropa ölkələri sənaye sahələrini işçi qüvvəsi ilə təmin etmək iqtidarında deyildi. II Dünya müharibəsi zamanı çoxlu sayda insan itkisi belə bir acınacaqlı vəziyyət yaratmışdı. Bu dövrdə Qərbi Avropa dövlətləri iki Dünya müharibəsindən sonra hər cəhətdən dağılmış infrastrukturlarını yenidən qurmağa, istədikləri istehsal potensialını bərpa etməklə iqtisadi artıma nail olmaq üçün ətrafdakı imkanlardan maksimum istifadə etməyə çalışırdılar. Yaranmış vəziyyətdən çıxmaq məqsədilə bir çox Avropa ölkələri işçi qüvvəsinə ehtiyac olduğunu bəyan etdilər. İşçi qüvvəsinə olan ehtiyacı aradan qaldırmaq məqsədilə Türkiyə 1961-ci ildə Almaniya, 1964-cü ildə Avstriya, Belçika və Hollandiya, 1965-ci ildə Fransa və 1967-ci ildə Avstraliya ilə əmək müqavilələri imzaladı. Bu, başda İspaniya, Yunanıstan və İtaliya olmaqla Türkiyə, eləcə də

keçmiş Yuqoslaviya kimi ölkələrdən müxtəlif vaxtlarda Qərbi Avropa ölkələrinə kütləvi surətdə işçi qüvvəsinin axınına səbəb oldu. Adı çəkilən ölkələrin fabrik və zavodlarında işləmək məqsədilə təkcə Türkiyədən gedən əmək miqrantlarının sayı 1973-cü ilin sonunda 775 min nəfərə çatdı.

1970-1975-ci illər arasında xaricə, ilk növbədə Qərbi Avropa gedən türk işçilərin sayı birdən-birə 460 min nəfərə çatmış və daha əvvəl gedənlərlə birlikdə 1 milyonu ötmüşdür. Bu sürətli artım Qərbi Avropadakı türk mühacirlərinə olan “müvəqqəti işçi” baxışını dəyişdirdi və türk vətəndaşlarının Avropada qalıcılığını müəyyən etdi. 1964-cü ildə Hollandiya ilə Türkiyə arasında imzalanan əmək müqaviləsi nəticəsində ilk türk işçi qüvvəsi Hollandiyaya gəlməyə başladı. Müəyyən müddətdən sonra digər Qərbi Avropa ölkələrində olduğu kimi, Hollandiyada da az saylı türk icmasının ilkin rüşeymi formalaşmağa başladı. 1971-ci ilə olan məlumata görə, Hollandiyada türk icmasının sayı 30 min, 1975-ci ildə 76 min nəfər təşkil etmişdir. 1974-cü ilə qədər davam edən miqrant axını durmadan artmış və 1985-ci ildə 150 min nəfər təşkil etmişdir. Miqrant axını neft qiymətlərinin qalxmasına səbəb olmuş, nəticədə həmin ildə hökumət miqrant axınını məhdudlaşdıran qərar qəbul etmişdir. Lakin Türkiyənin 1980-ci illərdə iqtisadi liberallaşma ilə başladığı xarici dünyaya açılma siyasəti və türk podratçılarının Qərbi Avropada başladığı irimiqyaslı layihələr türk işçi qüvvəsinin Avropa ölkələrinə axınını yenidən hərəkətləndirdi. Nəticədə, 80-ci illərin sonlarında iqtisadiyyatın xarici dünyaya açılması nəticəsində Qərbi Avropa və digər ölkələrə gedən türk mühacirlərinin sayı artaraq 300 min nəfərə çatdı. 1995-ci ilin məlumatına görə, Hollandiyada qanuni yaşayış icazəsi olan təxminən 182 min türk icması yaşayırdı. 2010-cu ildə Hollandiyadakı türk icması ölkə əhalisinin 2,3%-ni təşkil edirdi. 2014-cü ilin sonuna olan məlumata görə, Hollandiyadakı türk diasporunun ümumi sayı 396 min 414 nəfər müəyyən edilmişdir.

Göründüyü kimi, hökumətin qabaqlayıcı tədbirləri nəticəsində Qərbi Avropanın ərazicə kiçik, lakin iqtisadi baxımdan böyük imkanları olan Hollandiyadakı türk icmasında artım prosesi davam etmiş və 90-cı illərin əvvəllərində bu rəqəm 200 min nəfəri ötüb keçmişdir. Buna səbəb, 1991-ci ildə ikili vətəndaşlıq imkanlarının ortaya çıxması və Hollandiyanın bu baxımdan olduqca liberal siyasət yürütməsidir. Hökumətin həyata keçirdiyi sosial, mədəni tədbirlər nəticəsində 1994-cü ildə 23 min 900 nəfər türk asanlıqla vətəndaşlıq hüququ əldə etmişdir. Bu gün Hollandiyada yaşayan türklərin əksəriyyəti Konya, Kayseri, Adana, Ankara, Sivas, Yazqat, Nevşehir, Kirşehir, Qaziantep, Trabzon, Samsun şəhərlərindən və yaxın ərazilərdən köçüb gədənlerdir. Böhranla əlaqədar olaraq əmək miqrantlarını geri göndərməyi planlaşdıran hökumətin bu istəyi bir çox miqrantlar tərəfindən adi qarşılansa da, əksəriyyəti işsiz qalmalarına baxmayaraq geri qayıtmaqdan imtina etdilər. Onlar burada müxtəlif çeşidli elektron əşya və ya gündəlik ehtiyacları qarşılayan əşyaların satıldığı kiçik dükənlər, baqqal dükənləri, qəhvəxanalar, kabab və dönerxanalar, dərzi atelyeləri açaraq xırda sahibkarlıqla məşğul oldular. Bu durum Hollandiyada kiçik, amma rəqibi olmayan türk miqrantlarını qısa zamanda ticarət ərbabı və piyasa hakimi halına gətirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün türk diasporunda hər 9 nəfərdən biri öz işinin sahibidir. Aparılan araşdırmalara görə, Avropa Birliyi ölkələrində 1996-cı ildə 56 min 500 nəfər olan sahibkar türklərin sayı 2015-ci ildə 100 min nəfər artmaqla 160 min nəfərə çatmışdır.

Hollandiyadakı türk diasporu, əsasən, Amsterdam, Rotterdam, Dan Haag, Ayntaxt kimi şəhərlərdə məşkunlaşmışdır. 2010-cu ilə aid məlumatlara görə, türklər Hollandiya əhalisinin 2,3%-ni təşkil etmişdir. Bu gün Hollandiyadakı türk diasporu 400 min nəfərdən artıqdır. Qeyd edək ki, bu ölkədə Türkiyə türkcəsində danışan əhalinin sayı ümumilikdə 700 min nəfərdən artıqdır. Avropa Birliyində sayları 5 milyon nəfərə çatan türk

miqrantların bu gün üçüncü və dördüncü nəsilləri doğulmaqdadır. 2004-cü ildə sayları təxminən 400 min nəfərə çatan Hollandiyadakı türk diasporunun haradasa yarısı ölkə vətəndaşı statusu almışdır. Hollandiyadakı türk diasporu digər etnik qruplara görə yerli və beynəlxalq siyasətə qatılım, Avropa Parlamentində təmsilçi olma və sahibkarlıq fəaliyyətilə təsirli bir mənzərə ortaya qoymaqladadır. Hollandiyada türk miqrantlar Tunisli köçkünlərlə birlikdə ən çox əhali sayına malik olanlardır. Xüsusilə, 1960-cı illərdən etibarən Avropaya əmək miqrasiyasının davam etməsi Avropada əhəmiyyətli biznes diasporunun zəminini formalaşdırdı. Diaspordakı bu yeni vəziyyətə cavab olaraq Avropa ölkələri diasporların ölkələrinə inteqrasiyasını təmin etmək üçün öz siyasətlərində və qanunvericiliklərində dəyişikliklər həyata keçirdilər. Bu durum əmək diasporunun iş şəraitinin doğma vətəndaşlarıninkinə yaxınlaşdırılması, sosial təminat hüquqları, yaşayış azadlığı kimi mühüm məsələlərin də gündəmə gəlməsinə səbəb olmuşdur.

2010-cu ilin məlumatlarına görə 28 Avropa Birliyi ölkəsində yaşayan 500 milyon avropalının təxminən 6%-lik qismi əcnəbi statusundadır. Bunun içərisində təxminən 32 milyon əcnəbi AB-nin 15 ölkəsində yaşamaqladadır. 2010-cu ildə AB-nin 15 ölkəsində 6%-lik, ümumilikdə isə 2,3 milyon türk əhalisinin yaşadığı qeydə alınmışdır. Bu dövrdə sayı 5 milyona çatan Avropadakı türk diasporu İttifaq əhalisinin 1%-ni təşkil edirdi. Qeyd edək ki, bu gün türk diasporu Avropa İttifaqını təşkil edən millətlər arasında 19-cu yerdədir.

2015-ci il məlumatlarına görə, Aİ ölkəsi olan Hollandiya əhalisinin 80%-ni hollandlar, 20%-ni isə etnik azlıqlar təşkil edirdi. Həmin məlumatda qeyd olunur ki, 16,9 milyon əhalisi olan Hollandiyanın 3,3 milyon nəfərini miqrantlar təşkil edir. Miqrant qruplar içərisində əhali sayına görə ən böyük qrupu, təxminən 400 min nəfər ilə türklər təşkil edir. Daha sonrakı yerlərdə isə Tunis, Surinam və İndoneziya əsilli miqrantlar

gəlməkdədir. Miqrant əhalinin ən çox məskunlaşdığı şəhərlər arasında Amsterdam, Rotterdam, Lahey, Utrext, Eyndhoven və Tilburq gəlməkdədir.

Hollandiyada türk diasporunu güclü edəcək mühüm amillər mövcuddur. Yüksək əhali sıxlığı hollandlara müxtəlif qruplar və xalqlar arasında əməkdaşlığın dəyərini öyrətdi. Nəticə etibarilə birgə yaşayış mədəniyyətinin təsiri altında olan hollandlar keçmiş dövrdən bəri təşkilatçılıq bacarıqlarını qoruyub saxlamış və bu gün qlobal əməkdaşlığın yüksək uğurlu nümunəsinə çevrilmişdir.

Avropa Birliyinin altı qurucu üzvündən biri olan Hollandiya bu gün qlobal siyasətin və iqtisadiyyatın inkişafında həlledici rol oynamaqdadır. Avrozonanın yaradılmasında əsas rol oynayan Hollandiya BMT və NATO kimi çoxsaylı beynəlxalq təşkilatlarda da əsas qərar qəbulədiçilərə malikdir. Bundan əlavə, dünyanın hüquq paytaxtı olan Hollandiyada bir çox regional və beynəlxalq təşkilatların mənzil qərargahları yerləşir. Hollandiya Haaqa şəhərində yerləşən Ədalət Məhkəməsi ilə yanaşı Yuqoslaviya Tribunalı, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi (2002-ci ildən) və Beynəlxalq Maliyyə Ekspertlər Paneli (2012-ci ilin yanvarından) kimi nüfuzlu qurumlara ev sahibliyi edir.

Bu gün Hollandiyadakı türk diasporu ölkənin ÜDM-nə təxminən 10 milyard avroluq qatqı qatmaqla Avropa Birliyində mühüm önəmə sahibdir. TAVAK tərəfindən aparılan araşdırmalara görə, Hollandiyada yaşayan 470 min türk diasporunun ölkənin milli hasilatına olan qatqısı 9,5 milyard avro həcmindədir və bu da AB-nin təxminən 10%-nə bərabərdir. Bu faiz AB üzvü olan Malta, Sloveniya, Estoniya, Litva, Lüksemburq, Latviya, Slovakiya kimi ölkələrin ÜDM-ndən daha çoxdur. Eyni araşdırmaya görə, ölkədə yaşayan türklər arasında ortalama ailə 3,6 nəfərdən ibarətdirsə, ailəyə girən ortalama xalis gəlir 2250 avro civarındadır.

Hollandiyada 150-dən çox türk sərmayəli şirkət çalışmaqdadır. Bu şirkətlər əsasən bank, tekstil və moda, logistika sektoru və məişət avadanlıqları sahələrini əhatə edir. Qeyd edək ki, hollandiyalı türk sahibkarların bu ölkəyə ümumi yatırımların həcmi 2011-ci ildə 2 milyard avronu keçmişdir. Qeyd edək ki, dünyaya yayılmış bütün diasporlar hazırda qlobal biznes həcmnin dörd-də birini təşkil edir. Bu nisbət diasporların beynəlxalq ticarətdə və siyasi iqtisadiyyatda əhəmiyyətini açıq şəkildə nümayiş etdirir.

Türkiyə-Alman Təhsil və Elm Araşdırmaları Vəqfi (TAVAK) tərəfindən Aİ-də yaşayan və işləyən türk sahibkarların vəziyyətini araşdırmaq üçün apardığı tədqiqata görə, 2013-cü ildə Türkiyədən mühacirət edən 6,8 milyon türk vətəndaşının 5,2 milyonu Avropa Birliyi ölkələrində yaşayır ki, bu da AB əhalisinin 1%-ini təşkil edir. Hazırda Avropa Birliyinin ilk 15 ölkəsində 118 min türk investoru arasında sahibkarların ümumi sayı 150 minə yaxınlaşıb. Onların ümumi investisiya həcmi 16,3 milyard avroya, illik dövriyyəsi isə 62,8 milyard avroya çatıb. Bu baxımdan türkiyəli sahibkarlar Aİ-də mühüm iqtisadi gücə malik hesab olunurlar. Qeyd edək ki, 2020-ci ildə Aİ-də türk sahibkarlarının sayı 200 mini keçmişdir.

Малахат Бабаева

Азербайджанский Государственный Педагогический
Университет

доктор философии по филологии
<https://orcid.org/0000-0002-3600-8499>
mlababayeva@mail.ru

История изучения азербайджанских пословиц

Ключевые слова: *Азербайджан, пословицы, история исследования, Махмуд Кашгари, Орхон-Енисей*

Açar sözlər: *Azərbaycan, atalar sözləri, tədqiqat tarixi, Mahmud Kaşğari, Orxon-Yenisey*

Keywords: *Azerbaijan, proverbs, research history, Mahmud Kashgari, Orkhon-Yenisei*

Формульные выражения – это набор слов, отражающих опыт и установки общества. Формульные выражения проливают свет на культуру общества, говорящего на данном языке, отражая его верования, нюансы человеческого взаимодействия, традиции и обычаи. Особое внимание, уделяемое этим элементам в современном преподавании языка, обусловлено тем, что такие элементы необходимы в каждом языке, в любой момент человеческого взаимодействия, а также тем, что они считаются важнейшими словами для интеграции в культуру изучаемого общества.

Формульные выражения, основные носители нашей культуры, – это языковое наследие, существующее в нашем обществе на протяжении многих лет. Эти выражения представляют собой языковой материал, сформированный на основе конкретного опыта и являющийся общепринятым для использования в соответствующих ситуациях. Люди, живущие в одной культуре, ожидают услышать и использовать эти выражения в определённых ситуациях.

Турецкий язык богат примерами формульных выражений. Пословицы, идиомы, молитвы, проклятия и другие формульные выражения занимают среди них важное место. Изучение словарного состава языка выявляет изменения в звучании, произношении и значении, которые претерпевали его слова на протяжении истории. Формульные выражения, занимающие значительное место в словарном составе, предлагают уникальные примеры в разных диалектах. Однако словарный состав турецких диалектов в Турции гораздо шире, чем в общеязыковом языке. Различное использование слов, используемых в общеязыковом языке в разных диалектах, расширяет их словарный запас. Анатолийские диалекты обладают не только пословицами и идиомами, используемыми в общеязыковом языке, но и идиомами, совершенно уникальными для каждого диалекта, использующими все методы создания идиом турками. Некоторые пословицы и формульные выражения являются древними, в то время как другие напрямую связаны с регионом. Сегодня мы находим много забытых слов в общеязыковом языке, с разным произношением в разных диалектах.

Начало изучения турецких диалектов в Турции относится к 1867 году, с исследованиями А.Максимова. Этот период, продолжавшийся до 1940-х годов, известен как период иностранных исследователей. После исследований А.Максимова ряд востоковедов опубликовали тексты по анатолийским диалектам и провели небольшие исследования их грамматических структур. Учитывая условия того времени, эти исследования считаются первыми проливающими свет на анатолийские диалекты. Однако, ввиду их раннего характера, они также имели некоторые недостатки. Наиболее плодотворным периодом в изучении анатолийских диалектов стал период работы отечественных исследователей пос-

ле 1940 года. В турецком словаре пословица означает рекомендательное изречение, поговорку, аргумент или пословичную фразу, основанные на обширных исследованиях и наблюдениях и обнародованные. Пословицы, передаваемые из поколения в поколение в устной традиции, теряют свой прямой смысл и приобретают переносный смысл, представляя собой анонимные высказывания, происхождение которых неизвестно. Пословицы – это шаблонные выражения, отражающие чувства и мысли людей, несущие на себе отпечаток их культуры. Использование пословиц в предложениях придает им живость и убедительность. Предложения, составленные с использованием пословиц, обладают высокой концептуальностью.

В своем формировании пословицы отражают конкретные события. Действительно, пословицы не возникли случайно; они сформировались в результате череды событий. Пословицы произносились как способ извлечения уроков из событий, произошедших в древности и глубоко затронувших людей, и получили широкое распространение благодаря передаче из поколения в поколение. Пословицы, которые влияют на нас сегодня и оставляют след в нашей памяти, вспоминаются после произошедшего события и способствуют его разрешению.

Пословицы, обладающие высокой концептуальной силой, впервые появились в качестве аргументов до ислама. Аргументы, часто выраженные в поэтической форме, не сохранились до наших дней из-за отсутствия письменной формы. Аргументы доисламского периода встречаются в «Диване лугат-ит тюрк» Кашгарлы Махмуда. Пословицы встречаются в письменной форме в Орхонских надписях. В надписях на их основе построены следующие предложения:

Türük bodun tokurkak sen; âçsık tosık ömez sen, bir todsar âçsık ömez sen “«О турки, вы (очень) сыты; вы не думаете о

том, будете ли вы голодны или сыты; насытившись, вы не думаете о том, будете ли вы голодны снова». Это предложение *aç tosik ömez sen, tok açsik ömez* “Должно быть, это основано на пословице типа «Голодный не думает, что будет сыт, сытый не думает, что будет голоден».

Toruk bükalı semiz bükalı ırakda bilser, semiz büká toruk buka teyin bilmez ermiş «Если бы человеку пришлось на расстоянии отличать худого быка от толстого, он бы не понял, какой из них толстый, а какой худой». Это предложение должно быть пословицей с добавленным в конце словом «изм». Размышляя о том, будет ли мудрым решением объявить ханом Кутлуга, носившего титул Сада и имевшего небольшое войско всего в семьсот человек, Тунюкук напоминает нам об этой пословице, которая вполне соответствует ситуации. Пословицы занимают важное место в турецком словарном запасе. Они раскрывают жизнь, культуру и опыт той культуры, к которой они принадлежат.

Пословицы и поговорки – это мудрые примеры, которые обогащаются и углубляются в мышлении народа, питаемые многовековым жизненным опытом. Эти примеры используются для более точного и яркого выражения какой-либо идеи в процессе общения. Обычно при использовании таких выражений больше внимания уделяется их внешнему значению. Однако каждое из них имеет и более поучительный внутренний смысл, которому часто не придаётся значения или который просто не привлекает внимания. Особенно интересно их знать, поскольку внутренний смысл мудрых выражений является их логической нормой. В художественных произведениях, как и в мудрых примерах, можно найти средства выражения, характеризующиеся внутренним смыслом. В таких художественных примерах либо поучительные выражения

используются для создания внутреннего смысла, либо эти выражения создаются самим автором, либо предпочтение отдаётся использованию символических слов как одному из средств образности. Пословицы и поговорки. О роли баяты в создании пословиц и поговорок написано мало. Это очень серьёзная проблема, требующая глубокого исследования. Пословицы и поговорки – лаконичный жанр. В пословице художественное выражение идеи дано в одной строке (иногда в двух строках, разделённых пополам): «Если у тебя река мудрости, если ты беден, они будут смеяться». Эта строка может быть разделена на две равные части (7 слогов), как в 3-й и 4-й строках баяты. В других пословицах также наблюдается деление слогов на то же число. Сбор и публикация азербайджанских пословиц и поговорок происходили в разные годы. Первые работы в этой области связаны с именем Х.Зардаби. Пословицы и поговорки, собранные многими представителями интеллигенции, публиковались в газете «Экинчи». К этому же порядку можно отнести пословицы и поговорки в учебниках, художественной литературе и эссе, изданных интеллигенцией XIX века Ф.Кочарли, А.О.Черняевским, Р.Эфендиевым, а также пословицы в наших древних эпосах. Существует также множество различий в классификации пословиц и поговорок по содержанию и идее. А.Набиев предлагает классифицировать многозначные пословицы и поговорки по их основным значениям. Например, о труде, нравственности и воспитании, любви и красоте, о родине, дружбе, верности, угнетении, справедливости, правах женщин и т. д. Если вдуматься, пословицы и поговорки можно охарактеризовать как переходный этап, мост между малыми и большими жанрами. В то же время, при переходе от лирического к эпическому жанру, пословицы должны были отстаивать своё право на жизнь. Близость к эпическому жанру

повлияла на развитие пословиц. Пословицы выражают завершённую мысль и суждение. В пословицах ощущается потребность в доработке мысли. Например, в таких пословицах, как «Всё ново, а друг твой стар», «Рот без зубов, мельница без камней», хотя смысл понятен, существует необходимость его грамматического завершения. Пословицы могут превращаться в пословицы в результате грамматического дополнения смысла.

Təranə Nağıyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-5322-2446>
terane.nagiyeva.79@mail.ru

Qohum olmayan dillərin Azərbaycan dilinin epistolaryar üslubuna sintaktik təsiri

Açar sözlər: *sintaktik təsir, epistolaryar üslub, məktub, müraciət forması, rus dili*

Keywords: *syntactic effect, epistolary style, letter, form of address, russian language*

Rus dilinin Azərbaycan dilinin epistolaryar üslubuna (məktub üslubuna) sintaktik təsiri XIX-XX əsrlərdə özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Bu üslubda şəxsi, rəsmi və ya ictimai məktublar yazılırdı və rus dilindən gələn təsirlər burada şablon ifadələr, cümlə quruluşları, müraciət formaları, hətta tərcümə sintaksisi də hiss olunurdu.

Hələ XIX əsrə qədər epistolaryar üslub klassik ifadələrin təsiri altında idi. XVII əsrdə epistolaryar üslubun klassik keyfiyyəti Səfəvi hökmdarlarının məktublarında özünü rahat şəkildə əks etdirir. II Şah Abbasın Şirvan bəylərbəyi Hacı Mənüçöhr Xana 1070 (1659-60)-cı il tarixli məktubu: “İxlas tərqində rasix ül-əqidə, şücaət və mübarizət yolunda Həsəndidə Hacı Mənüçöhr xan!” (ardı var).

Bu səpkili rəsmi məktublarda diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də budur ki, rəsmi məlumat dəbdəbəli, təntənəli, “ali” dillə təqdim olunur: bəzən məzmun reallığı ilə üslubun romantikliyi o qədər təzad təşkil edir ki, sintaksis emosionallaşır, obrazlılıq önə çıxır ki, bu da klassik üslub üçün daha xarakterik xüsusiyyət hesab olunur.

Səfəvi hökmdarlarından I Şah Səfinin (1628-1642) Avstriya-Macaristan hökmdarı II Ferdinanda (1619-1637) yazdığı məktublarında da təxminən eyni ifadə tərzı müşahidə olunur. Səfəvi hökmdarı Şah Səfinin II Ferdinanda göndərmiş olduğu türkçə məktuba nəzər yetirək: “Muizzən Biddevleti vel'azameti vel'ikbal Çazar Padişah Hazretlerine. Alî - cenab valâ - nisab müteâlî - iyab saltanat ve celâlet - intisab, şevket ve azamet - kıbab mahabbet ve meveddet - etvar husre'v - i refi' kadr - i âlî - tebar ma'delet diyarının arâyendesi ve fermanrevalık memalikinın zibendesi padişahlarının şehriyarı namdarlarının namdan. Nemse vilâyetinin padişahı, Frengiyye taifesininın server - i horşid - külahı tahrir ve beyandan efüm meratib -i mahabbet ve dostluk... (ardı var).

Səfəvi hökmdarı məktubda yaşadığı dövrün yazı üslubuna uyğun olaraq çoxsaylı nəzakətli ifadələrdən istifadə etmişdir, məktubun yarım səhifəsi nəzakətli ifadələrlə bəzənmiş müraciətdən ibarətdir. Məktubun sintaksisinə nəzər saldıqda, XIX əsrə aid olan epistolyar üslub nümunələrindən kəskin dərəcədə fərqləndiyinin şahidi oluruq. Belə ki, məktubun məzmunu dəbdəbəli, parlaq bir nitq təşkil edir. Məktubda mürəkkəb və qəliz izafət birləşmələri (Ali-cenab vala-nisab miteali-iyab saltanat celalet-intisab, şevket ve azamet-kıbab, mahabbet ve meveddet-etvar, hüsrev-i refi-kadr-i ali-tebar, server-i harşid-külahi-tahrir, beyandan efüm meratib-i mahabbet və s.) ilə yanaşı, milli xüsusiyyətləri ilə seçilən ismi birləşmələr də (ma'delet diyarının arayendesi, fermanrevalık memalikinın zibendesi, padişahlarının şehriyarı, namdarlarının namdarı, Nemse vilayətinin padişahı) işlənmişdir. Doğrudur, qəliz izafət birləşmələri çoxluğu ilə diqqəti cəlb edir. Cümlə tiplərinə gəlincə, deyə bilərik ki, məktubda qəliz izafət birləşmələrinin həmcinsliyi məktub boyu davam edir. Məktubda işlənən cümlələrin xəbəri epistolyar üslubun tələbindən irəli gələn xəbər şəklindədir (şüdəderlər, irtihal etdi, taravət buldu, ittihat oldu).

uyğundur). Azərbaycan dilində belə yazılır: Sizə bu məktubu yazıram və cavabınızı gözləyirəm.

3. Məktubun giriş və çıxış hissəsində rus üslubunun dominantlığı. Rus dilindəki məktubların girişində və sonunda müəyyən rəsmi-emosional tonlar olurdu. Bunlar Azərbaycan məktublarında da tərcümə olunmadan saxlanılırdı: Sizə bu məktubu *böyük ümidlə* yazıram... (rusca: Пишу вам это письмо с *большой надеждой*...). Azərbaycan üslubunda təbii forması belə olardı: Ümid edirəm ki, məktubum cavabsız qalmayacaq...

4. Qaynar ifadələr və rəsmi tonun süni şəkildə artırılması. Rus dilinə məxsus olan bir çox emosional-rəsmi ifadə, məktublarda süni tərzdə istifadə olunmağa başladı: Sizə olan dərin hörmət və ehtiram hissi ilə... Müəyyən səbəblərdən dolayı... (rus təsiri: рус. по определенным причинам).

5. Rus dilindəki müraciət formalarının təsiri.

Hörmətli yoldaş... – bu ifadə sovet dövründə rus dilindən keçmişdir (*Уважаемый товарищ...*).

Məktub girişində: *Əziz yoldaş*, bu məsələni diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm...

Bu müraciət formaları sonralar tədricən dəyişsə də, epistol-yar üslubda rus modelinin dominantlığı uzun müddət davam etdi.

Yeganə Hüseynova

Gəncə Dövlət Universiteti

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0005-4590-3435>

Dos.Yeganesarhuseynli@gmail.com

XX əsrdə poema janrının inkişaf meyilləri

Açar sözlər: *ədəbiyyat, poema, epik, janr*

Keywords: *literature, poem, epic, genre*

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Hacıkərim Sanılı, Cəfər Cabbarlı, Əhməd Cavad yaradıcılığı ilə yeni poemanın üfüqləri müəyyənləşdirilir. Demək lazımdır ki, ötən əsrin əvvəllərindən başlayaraq poema yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu mərhələdə M.Hadinin “Əlvahi intibah”, H.Cavidin “Azər”, C.Cabbarlının “Qız qalası”, Ə.Cavadın “Səsli qız”, H.Sanılının “Aran köçü”, “Turut qaçaqları”, “Namus davası” poemaları ictimai məzmunca dəyişdiyi kimi, ifadə forması da yenilənmiş olur. Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq, Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza, Osman Sarıvəlli, Mirvarid Dilbazi, Əhməd Cəmil, Məmməd Rahim və başqa onlarla şairin poema yaradıcılığı ilə bu janr yeni inkişaf mərhələsinə daxil olur. Mikayıl Müşfiqin “Buruqlar arasında”, “Azadlıq dastanı”, Səməd Vurğunun “Komsomol poeması”, “Talistan”, “Muğan”, “Zəncinin arzuları”, “Zamanın bayraqları”, “Bakının dastanı” və s. Onlarla poemalar janrın poeziyadakı yerini və mövqeyini müəyyən etmişdir. Ötən əsrin İkinci Dünya savaşında hadisələrin epik təsviri janrın imkanlarını daha da genişləndirmiş, qəhrəmanlığı təsvir edən çoxlu poemalar yazılmışdır. Məmməd Rahimin “Leninqrad göylərində” poeması janrın daxili imkanlarının (hiss və həyəcanların təsviri, epik hadisələrin inikası və s.) inkişafı baxımından diqqəti cəlb edir. Məhz bu dövrdən başlayaraq poemanın intibah dövrü başlayır; bu janr

məzmun, forma, ifadə tərz, üslub, janrdaxili inkişaf model-ləri, süjetliliyi, obrazlılığı baxımından zənginləşdiyi kimi, həm də yeniləşir. Bu mərhələni tədqiq edən görkəmli ədəbiy-yatşünas Yaşar Qarayev belə bir qənaətdə tamamilə haqlı görünür: “Məlumdur ki, poeziya öz iri addımlarını poema ilə atır. Şeir, mütəəssir prosesini şərtləndirən obyektiv amillər, bu-günkü poemanın da taleyinə təsirsiz qalmır” (Qarayev, 2016). Bu mərhələdə poema janrı cəhətdən böyük forma və məz-mun dəyişikliyinə məruz qalır; drammatizm, lirizm və epizim ən yaxşı şəkildə poemada öz əksini tapır. Bu dəyişiklik mövzu və problematikadan tutmuş, kompozisiyasına kimi (epiqrəf, proloq, struktur, bədii detal və s.), hətta komponentlərinəcən bu və ya digər şəkildə dəyişir, yenidən formalaşır. Zaman-za-man epizimlə lirizmin poemada bir-birini əvəz etməsi, kəmiy-yətdən keyfiyyətə keçməsi onun yeni formalarını üzə çıxarmışdır. Bəzən poemada epizim lirizmi, bəzən isə lirizm epikliyi üstələmişdir. Lirik poema, epik poema, poema-monoloq, poema-sənəd, sənədli poema, poema-reportaj, asso-siativ poema, poema-müraciət, tarixi poema, müasir poema və onlarla forma janrı klassik çərçivəsindən çıxaraq yeni istiqə-mətə yönləndirmişdir. Bütün bunlar ədəbiyyatşünaslığı müa-sir poema, yaxud poemanın müasir mərhələsilə bağlı düşün-dürmüş, ayrı-ayrı məqalələrdə, icmallarda onun çağdaş vəziy-yətilə əlaqədar qənaətlər irəli sürülmüşdür. Yuxarıda dediklə-rimiz, poemanın tarixi inkişaf yolundan bəhrələndiyini və yeni bir mərhələyə daxil olduğunu göstərir.

Şübhəsiz ki, poemanın bir ədəbi janr olaraq elmi-nəzəri fikirdə mübahisəli və dəqiqləşməyə ehtiyac yaranan məqam-larının tədqiq və müzakirə obyekt, kimi seçilməsi hələ keçən əsrin 50-ci illərindən etibarən daha fəal və intensiv xarakter almağa başlayır. Sözsüz ki, bunu doğuran bir çox ədəbi-ictimai amillər mövcud idi. Bu, bir tərəfdən janrın poetika-struktur əlamətlərindəki və təsvir üsullarındakı oxşarlıqlarla,

nəzərə çarpan keçid və əvəzlənmələrlə, süjet və kompozisiya ilə əlaqədar idisə, digər tərəfdən yeni yaranan və poema adı altında təqdim olunan əsərlərdə janrın tələblərinin gözlənilməməsi ilə bilavasitə bağlı olan, gerçəkliyin inikası zamanı meydana çıxan bir cəhət kimi nəzərə çarpırdı. Vaxtilə professor Mikayıl Rəfili tarixən təşəkkül tapan ədəbi janrların müəyyən forma mühafizəkarlığını qoruyub saxlamaqla yanaşı, zamanın tələbindən asılı olaraq dəyişkənliyə məruz qalmasına münasibət bildirərək belə bir yekun nəticəyə gəlirdi: “Bu, adi bir təkrar deyildir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə müxtəlif yazıçıların əsərlərində bədii əsərin quruluşundakı müəyyən formal xüsusiyyətlər təkrar edilir. Bunu biz əsərin kompozisiyasında və janrında da görə bilərik. Bu surətlə, ədəbi inkişafın konkret tarixi şəraitinə görə dəyişməsi ilə bərabər müəyyən ümumi formal xüsusiyyətlərini mühafizə edir” (Rəfili, 1958, s. 216).

Poemanın janr olmaq üzrə universal struktura malik olması, yeni sənətkarlıq məziyyətləri qazanması, ümumən yaradıcılıq prosesində qazanmış olduğu başlıca keyfiyyətlər XX əsrin 70-ci illərinin ikinci yarısında Azərbaycan elmi-nəzəri fikrində geniş müzakirə predmetinə çevrilir. Bu müzakirələrdə poema janrının real vəziyyəti və yaradıcılıq axtarışları barədə aktual fikir mübadiləsinin aparılması təbii zərurətdən irəli gəlirdi. Poema ilə bağlı aparılan söhbətdə janrın inkişaf meyilləri, müasir mövzu və sənətkarlıq axtarışları əsas müzakirə predmeti seçilir. Qeyd edirəm ki, XX əsrin 40-cı illərində ədəbiyyata gələn ədəbi nəsil poemanın orijinal yolunun bətinə pərvəriş tapmışdır. Lirikliklə epikliyin sintezdə olduğu, bir-birinə daha çox yaxınlaşdığı bir dövrdə klassik ənənədən də bəhrələnərək yeni yaradıcılıq axtarışları aparmaları bu nəslin də üzərinə düşmüşdür. Şübhəsiz ki, bir janr kimi poemanın mövzu, problematika, janr, struktur baxımından yeniləşməsində poeziyaya gələn yeni nəsillərin də rolu az

olmayıb. Xüsusilə, 60-80-ci illərdə poema janrına gətirilən yeniliklər poemanın mövqeyinin möhkəmlənməsini şərtləndirmişdir. Bu da məlumdur ki, poema zamandan, tarixi şəraitdən asılı olaraq qabarma və çəkilmələrlə müşayiət olunmuşdur. Bu dövrdə ayrı-ayrı əmək qəhrəmanlarına həsr edilmiş poemalarla yanaşı milli-mənəvi, əxlaqi problemlərə də həsr edilmiş poemalar az olmamışdır. Təsadüfi deyil ki, zaman keçdikcə eyni dövrdə yaranan poemalar yalnız mövzu baxımından deyil, lirik qəhrəman, epik təsvirlər, hadisələrin təsvir orijinallığı, eləcə də sənətkarlıq baxımından bir-birilə yaxınlıq təşkil edirdi.

Ədəbiyyat

1. Qarayev, Y. (2016). *Seçilmiş əsərləri. Beş cildə*. Elm.
2. Rəfili, M. (1958). *Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş*. ADU nəşriyyatı

Günəl Allahverdiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0001-8013-7741>
babayeva2009@hotmail.com

Dil dərslərinin tədrisində nitq tapşırıqlarının müxtəlif üsullarla öyrədilməsi

Açar sözlər: *ünsiyyət, üsul, qrup işi, fərdi və xüsusi, tapşırıq*

Keywords: *communication, method, group work, individual and specific, task*

Müasir dil tədrisi ənənəvi “səhnədə müdrik” yanaşmasından uzaqlaşmış, burada müəllim, sadəcə olaraq, şagirdlərə bilik verir. Bunun əvəzinə, hazırda diqqət tələbələrin fəal iştirak edərək öyrəndikləri cəlbəedici və interaktiv öyrənmə mühitinin yaradılmasına yönəlib. Cüt və qrup fəaliyyətləri dil təcrübəsi üçün imkanlar yaratmaqda xüsusilə təsirlidir, çünki bunlar: ünsiyyət bacarıqlarını gücləndirir: bu fəaliyyətlər tələbələri bir-biri ilə söhbətə cəlb etmək, fəal iştirakını təşviq etmək və hər kəsin iştirakını təmin etmək üçün həvəsləndirir. Bu qarşılıqlı əlaqə öyrənənlərə əsas dil bacarıqlarını, xüsusən də dinləmə və danışma bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Real həyat vəziyyətlərini simulyasiya edin: qrup tapşırıqları tez-tez real dünya ssenarilərini təkrarlayaraq öyrənmə təcrübəsini daha praktik və tələbələrin gündəlik həyatında tətbiq oluna bilir (Hymes, 1972, p. 271).

Özünə inam yaradır: şagirdlər bütün sinif qarşısında təkbəşinə danışmaqdan, kiçik qruplarda və ya cütlərdə məşq etməkdə özlərini daha rahat hiss edirlər. Bu, bütün tələbələri iştirak etməyə təşviq edən, hətta narahat olanlara da kömək edən diqqətli cütləşmə ilə dəstəkləyici mühit yaradır.

Dil tədrisində nitq tapşırıqlarının tətbiqi şagirdlərin nitq bacarıqlarının inkişafına kömək etmək üçün əsas üsuldur. Bu tapşırıqlar həm qrup, həm də fərdi kontekstlərdə uyğunlaşdırıla və həyata keçirilə bilər, hər biri özünəməxsus üstünlüklər və çətinliklər təklif edir. Nitq tapşırıqlarında qrup və fərdi işdən istifadə etməklə müəllimlər dil əldə etməyin müxtəlif aspektlərini dəstəkləyən daha dinamik və çoxşaxəli təhsil mühiti yarada bilərlər.

Nitq tapşırıqlarında fərdi iş. Nitq tapşırıqları fərdi işə tətbiq edildikdə, tələbələr tez-tez mənimsəmə, dəqiqlik, tələffüz və ya lüğətdən istifadə kimi nitqin xüsusi aspektlərinə diqqət yetirərək dili özləri yaratmalıdırlar. Fərdi tapşırıqlar sadəcə cümlə qurma məşqlərindən tutmuş təqdimatlar və ya nitq imtahanları kimi daha mürəkkəb fəaliyyətlərə qədər dəyişə bilər. Bu yanaşma öyrənənlərə öz şəxsi tərəqqilərinə diqqət yetirmək və idarə olunan mühitdə nitqlə məşğul olmaq imkanı verir. Fərdi işin əsas üstünlüklərindən biri onun özünə inamı təşviq etməsidir. Tələbələr özləri üçün düşünməli və deməlidirlər ki, bu da onların linqvistik istehsal inamını və müstəqilliyini artırma bilər. Məsələn, müəyyən mövzuda qısa nitqlər və ya monoloqlar söyləmək kimi tapşırıqlar öyrənənlərə öz fikirlərini təşkil etməyə, dil strukturlarından düzgün istifadə etməyə və kənar həmyaşıdların təsiri olmadan fikirləri aydınlaşdırmağa imkan verir. Fərdi səs tapşırıqları bütünlüklə şagird performansına diqqət yetirir və müəllimlərdən fərdi rəy bildirməyə imkan verir. Müəllim istifadə olunan dilin düzgünlüyünü qiymətləndirə, təkmilləşdirilməli olan sahələri müəyyənləşdirə və məqsədyönlü məsləhətlər verə bilər. Bu qiymətləndirmə forması fərdi tələbələrin ehtiyaclarını başa düşmək və gələcək təlimatların uyğunlaşdırılması üçün çox vacibdir. Bununla belə, fərdi işin vəzifələrindən biri qarşılıqlı əlaqənin olmamasıdır ki, bu da tələbələrin öz həqiqi ünsiyyət bacarıqlarını tətbiq etmələrini çətinləşdirə bilər. Fərdi tapşırıqlar etimadı gücləndirməyə kömək etsə də, söhbətin

axışı, söhbət axınının daim başqalarının təsiri altında olduğu orijinal ünsiyyətin dinamik xarakterini tamamilə təkrarlaya bilməz. Nitq tapşırıqlarında qrup işi. Nitq tapşırıqlarında qrup işi tələbələr arasında əməkdaşlığı nəzərdə tutur ki, bu da tələbələrə daha sosial və interaktiv mühitdə dil təcrübəsinə imkan yaradır. Müzakirələr, rol oyunları və problemlərin həlli kimi qrup dərsləri tələbələrə orijinal ünsiyyətdə iştirak etmək imkanı verir. Qrup işi tələbələrə əyləncə, aktiv eşitmə, danışmalar aparmaq və başqalarına düzgün reaksiya vermək kimi tənqidi danışıq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Qrup tapşırıqları həmyaşıdları ilə qarşılıqlı əlaqəni təşviq etmək üçün çox faydalıdır. Qrup mühitində tələbələr dil xəstəliyindən daha çox həmyaşıdlarını dəstəklədiklərini bilərək daha rahat ola bilərlər. Məsələn, təxəssəslənməz məsələlər üzrə qrup müzakirələri müxtəlif fikir və fikirləri ifadə etmək, lüğət və linqvistik bacarıqları zənginləşdirmək üçün bir vasitəyə təqdim edilə bilər. Eynilə, qrup oyunları real dünya ssenarilərini simulyasiya edə bilər (məsələn, restoranlarda yemək sifariş etmək, ticarətlə bağlı danışıqlar aparmaq) tələbələrə dəstək kontekstində müəyyən dil xüsusiyyətlərini tətbiq etmək imkanı verir. Bundan əlavə, qrup işi daha tez-tez imkanlar təklif edir. Qrup işi üçün potensial problem şagirdlərin qeyri-bərabər iştirakıdır. Bəzi tələbələr söhbətə nəzarət edə bilər, digərləri isə inamsızlıq səbəbindən passiv iştirakçıya çevrilə bilər.

Qrupların və fərdi işlərin üstünlükləri və mənfi cəhətləri: qrup və fərdi nitq tapşırıqlarının fərqli üstünlükləri və mənfi cəhətləri var. Fərdi və qrup işlərinin üstünlükləri: Şəxsi bacarıqlara diqqət yetirir: Fərdi tapşırıqlar şəxsi bacarıqların təkmilləşdirilməsi üçün fərdi yanaşmaya imkan verir.

Məqsədli əlaqə: müəllimlər müəyyən bir tapşırığa daxil olan ətraflı, fərdiləşdirilmiş şərhlər təqdim edə bilərlər.

Özünə inam: təkcə danışmaq öyrənmələrə öz qabiliyyətlərini gücləndirməyə kömək edir (Brown, 2007).

Fərdi və qrup işlərinin mənfə cəhətləri: qeyri-bərabər iştirak: bəzi tələbələr, digərləri kimi, performans qabiliyyətini məhdudlaşdırmaya bilər. Tərif: böyük qruplarda tələbələrin diqqəti yayına bilər və diqqətinə çox diqqət yetirilmir.

Həmyaşıdlardan asılılıq: bəzi tələbələr öz həmyaşıdlarına həddən artıq etibar edə bilərlər ki, bu da onların müstəqil fəaliyyət göstərməsinə mane ola bilər.

Fərdi və qrup işlərinin birləşdirilməsi: nitq tapşırıqlarından istifadə etməyin ən təsirli yolu həm fərdi, həm də qrup işinin birləşdirilməsidir. Müəllimlər nitq təcrübəsinin bu iki üsulu arasında dəyişən fəaliyyətlər tərtib edə bilər ki, bu da öyrənənlərə hər iki yanaşmanın güclü tərəflərindən faydalanmağa imkan verir. Məsələn, dərslər qısa monoloqun yazılması və ya konkret mövzu üzrə qısa təqdimatın hazırlanması kimi fərdi tapşırıqla başlaya bilər. Bu, öyrənənlərə öz şəxsi inkişaflarına diqqət yetirməyə və fərdi şərtlər almağa imkan verəcəkdir. Sonra siniflər qrup işinə keçə bilər və tələbələr eyni mövzu ilə bağlı müzakirələr və ya rol oyununda iştirak edə bilərlər. Bu, tələbələrə real kontekstlərdə işlədikləri dillərdən istifadə edərək daha dinamik və interaktiv şəraitdə danışıq bacarıqlarını tətbiq etmək imkanı verir. Bu yolla, fərdi iş öyrənənlərə inam yaratmağa və dillərini təkmilləşdirməyə kömək edə bilər, qrup işi isə qarşılıqlı əlaqəni təşviq edir və orijinal dildən istifadə üçün lazım olan birgə ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Nitq tapşırıqlarında həm qrup, həm də fərdi iş effektiv dil tədrisinin vacib komponentləridir. Nitq tapşırıqlarını müxtəlif üsullarla tətbiq etməklə müəllimlər həm fərdi təkmilləşdirməyə, həm də birgə öyrənməyə dəstək verən dil mənimsənilməsinə balanslaşdırılmış yanaşma təmin edə bilərlər. Dərsləri hər iki növ tapşırığı daxil etmək üçün strukturlaşdırmaqla, müəllimlər şagirdlərin nəinki nitq bacarıqlarını inkişaf etdirdikləri, həm də real dünyada xarici dildən istifadə etmək üçün inam qazana biləcək mühit yarada bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Brown, H.D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching*. Pearson Longman.
2. Hymes, D. (1972). *On Communicative Competence*. In J.B. Pride & J. Holmes (Eds.), *Sociolinguistics*, 269–293. Penguin.

Гюльшан Джаби

Бакинский Государственный Университет
доктор философии по юридическим наукам

<https://orcid.org/0009-0003-3606-7039>

gulshanjabi@bsu.edu.az

О трудовом праве и праве социального обеспечения

Ключевые слова: трудовое право, право социального обеспечения, конституция, государство

Açar sözlər: əmək hüququ, sosial təminat hüququ, konstitusiya, dövlət

Keywords: labor law, social security, constitution, state

Рассматривая особенности развития государств с древнейших времён, когда образовались первые государства, до наших дней, можно отметить, что произошли коренные изменения в основных направлениях высшей цели и деятельности, и что современные государства ставят во главу угла жизнь и социальное благополучие людей. Современные государства оцениваются не только по формам правления, но и по их социальному содержанию. Рассматривая их с точки зрения как правовых, так и экономических критериев, социальное государство признано моделью, требующей особого внимания и высокой оценки.

Концепция права и государства в современном мире сформирована на основе признания человека как высшей ценности. Основные права и свободы человека и гражданина, гуманистические обязанности и цели государства определены как одно из основополагающих требований современных правовых государств. Государства с приоритетной социальной функцией принципиально отличаются от

других государств рядом характеристик, которые проявляются в обеспечении достойного уровня жизни граждан, социально-экономических процессах, а также в результативности и динамике реализации существующих норм.

Такие государства в теории права обозначаются такими терминами, как «социальное государство» или «государство всеобщего благосостояния», и охватывают одни и те же или весьма близкие по содержанию и характеристикам вопросы. Несомненно, в жизни каждого человека справедливое отношение к труду, справедливое отношение к его труду, обеспечение его жизнедеятельности как при наличии трудоспособности, так и при снижении или отсутствии трудоспособности, а также решение социальных проблем сформировались как естественные понятия.

В отличие от античности, Средневековья, а также капиталистических отношений 2-3 века назад, современный мир определяет вопросы, связанные с трудовым правом и правом на социальное обеспечение, учитывая многообразие человеческого творения и ожидая права на равенство. Так, например, если два века назад работодатель имел явное преимущество в отношениях между работником и работодателем, то в современном мире требование права заключается не только в равенстве прав сторон, но и в учете финансовой, психологической и иной зависимости работника от работодателя, защите работника от неправомерного давления и влияния работодателя, обеспечении его защиты.

Подобно тому, как труд является основой индивидуального и общественного благополучия, социальное обеспечение – это явление, демонстрирующее существование и степень справедливости в конце жизненного процесса в форме единой системы. С этой точки зрения целесообразно проанализировать конституционно-правовые вопросы трудового права и права социального обеспечения. Следует

отметить, что современный мир не ограничивается признанием трудового права и права на социальное обеспечение, но установление справедливых границ и формирование справедливых социальных правил являются одними из важнейших требований. Например, согласно Преамбуле к Конституции Азербайджанской Республики от 12 ноября 1995 года, обеспечение достойного уровня жизни для всех в соответствии со справедливыми экономическими и социальными правилами является одним из намерений, которые азербайджанский народ, продолжая свои многовековые традиции государственности, взяв за основу принципы, отраженные в Конституционном акте «О государственной независимости Азербайджанской Республики», желая обеспечить процветание всего общества и каждого, стремясь к установлению справедливости, свободы и безопасности, сознавая свою ответственность перед прошлыми, нынешними и будущими поколениями и реализуя свое суверенное право, торжественно провозглашает (Конституция Азербайджанской Республики, 13.08.2025).

Установление достойного уровня жизни граждан Азербайджанской Республики в конституционных нормах как высшей цели государства, указывая на приоритет трудового права и права социального обеспечения, определяет основы концепции социального государства (государства всеобщего благосостояния). В международных источниках под концепцией социального государства понимается развитое общество, в котором люди имеют достойный уровень доходов и удовлетворяются их социальные и культурные потребности, а также физиологические потребности.

Соответственно, государство всеобщего благосостояния также представляет собой концепцию, основанную на рыночной экономике, ставящей во главу угла общественные

интересы. Основными целями государства всеобщего благосостояния являются: (Программа Развития ООН, 13.08.2025) -обеспечение минимального уровня жизни и уровня жизни для всех граждан страны; -достижение справедливого распределения доходов; -увеличение предложения общественных благ и услуг и обеспечение их устойчивости; -устранение региональных дисбалансов; -предотвращение экономической нестабильности; -предоставлять людям максимальную свободу выбора, обеспечивая равенство возможностей и т.д. В целом, в концепции государства всеобщего благосостояния государство несет ответственность за обеспечение социальных потребностей, таких как жилье, здравоохранение, образование, работа и т. д. (Программа Развития ООН, 13.08.2025).

Если трудовое право формируется в государственном и негосударственном секторах посредством установления соответствующих правовых отношений между работником и работодателем на основе индивидуального выбора, то меры социального обеспечения и социальной защиты формируются как права и свободы людей по отношению друг к другу и как обязанности административных органов. В современных демократических государствах можно наблюдать, как вопросы социального обеспечения и социальной защиты относятся к компетенции муниципалитетов, являющихся органами местного самоуправления, помимо государственных органов. Аналогичным образом, программы социальной защиты и социального развития подразделяются на два типа: государственные и местные. Хотя существуют государственные программы, различные механизмы и проекты, реализуемые государством в этом направлении, необходимо принять серьёзные меры в направлении принятия и реализации местных программ социальной

защиты и социального развития, реализуемых муниципалитетами в развивающихся странах. Важно реализовать полномочия муниципалитетов в отношении местных программ социальной защиты и социального развития, обнародовать их и создать равные возможности для людей пользоваться их благами. Следует также отметить, что право на отдых, закрепленное в международных и конституционных нормах, охватывает широкий круг лиц и распространяется как на субъектов трудовых отношений, так и на других субъектов. Согласно конституционным нормам, каждый имеет право на отдых. Работающим по трудовому договору предоставляется оплачиваемый отпуск продолжительностью не менее 21 календарного дня, определяемый законом, но не более 8 часов в день, а также выходные и праздничные дни, и не реже одного раза в год.

По нашему мнению, учитывая, что право на отдых распространяется как на часы между рабочими днями, так и на выходные и праздничные дни, нормы исчисления продолжительности трудового отпуска должны соответствовать этому. Мы считаем, что продолжительность трудового отпуска следует исчислять не в календарных, а в рабочих днях. Таким образом, часы сверх 8 часов рабочего времени в течение дня, выходные и праздничные дни, входящие в понятие календарного дня, включаются в понятие отдыха человека (работника), и его исчисление в рамках понятия трудового отпуска не может считаться справедливым и правомерным. Трудовой отпуск охватывает рабочий период, поэтому исчисление этих дней, то есть в рабочих днях, соответствует как содержанию и сущности понятия трудового отпуска, так и принципам социальной справедливости.

Следует также отметить, что в соответствии со статьей 2 пересмотренной Европейской социальной хартии от 6 января 2004 года, озаглавленной «Справедливые условия

труда», обеспечение предоставления не менее четырех недель оплачиваемого ежегодного отпуска является одним из обязательств, принятых Сторонами в целях обеспечения эффективной реализации права на справедливые условия труда (Пересмотренная Европейская социальная хартия, 13.08.2025).

Литература

1. Конституция Азербайджанской Республики. (13.08.2025). <https://e-qanun.az/framework/897>
2. Пересмотренная Европейская социальная хартия. (13.08.2025). <https://e-qanun.az/framework/5409>
3. Программа Развития ООН. (13.08.2025). <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/az/3.pdf>

Svetlana Mammadova

Azerbaijan State Pedagogical University

PhD in Philology

<https://orcid.org/0001-0003-8216-3639>

svetlanamammadova72@gmail.com

The Importance of the English Language in the Modern World

Keywords: *English, native tongue, modern world, foreign language, communication*

Açar sözlər: *ingilis dili, ana dili, müasir dünya, xarici dil, ünsiyyət*

There are many countries in the world, and the number of languages spoken by their inhabitants is even greater. In fact, we are speaking not of hundreds but of several thousands of languages. How, then, can the population of the Earth understand one another? This is precisely the role of international languages, which enable communication across nationalities and geographical boundaries. Among these, English holds a central place. Moreover, English functions as a language of international communication for humanity as a whole.

The importance of the English language in the contemporary world is difficult to overestimate. One cannot ignore the choice of more than one billion people who use it. For nearly half of them, it is their native tongue, while approximately 600 million have adopted it as a foreign language. Without doubt, the scope of English usage across the globe is so vast that the language inevitably varies in different regions. Despite its diverse forms and the presence of unique national characteristics, English remains the most widely spoken and influential language worldwide. But what role does English play in our lives today?

The significance of the English language in the modern world is so profound that its knowledge is no longer a privilege or a luxury. There was a time when computers, like mobile phones, were accessible only to people of certain social strata. Today, such things are necessities of daily life. The same can be said of English. It is taught universally and everywhere – at schools, universities, and language courses. In the digital age, anyone can study English via online platforms such as Skype, without leaving home. It is generally assumed that any educated person must possess a command of English, as it serves as the key to further self-education and personal development. Consequently, numerous institutions now offer English language instruction. However, it would be a mistake to assume that acquiring it is easy. Mastery of any language is a long-term process that demands intellectual as well as financial investment.

Knowledge of English today functions as a window to the world. With this language of international communication, one can achieve personal and professional goals by accessing new opportunities. Its importance is not overstated.

In the modern world, the English language occupies a significant place in people's lives. Not long ago, it was regarded merely as a foreign language, but today it has become an international language. Without exaggeration, it can be said that English sometimes determines people's destinies and, in certain circumstances, even saves lives. What, then, is its value? The answer is simple: across the globe, the study of English is given exceptional importance. Every adult aspires to master English at least at a conversational level, while children are often introduced to it from an early age. But what exactly does knowledge of English provide?

First, career opportunities. Today, fluency in English is a prerequisite for obtaining a prestigious position in a major

organization. This is due to the fact that large companies frequently have foreign suppliers and clients, which means that negotiations, business transactions, and contract signings are often conducted in English – the international language of business. A knowledge of English allows individuals to communicate confidently with business partners, participate in international conferences, and read global business journals and newspapers.

Second, travel abroad. It is well known that modern individuals, being versatile and curious, strive to visit as many different countries and cities as possible, while acquainting themselves with diverse cultures and traditions. Yet how can this be achieved without English? In popular tourist destinations such as Turkey or Spain, nearly every person working in tourism has a command of English, which enhances the quality of service and, consequently, attracts more visitors. Tourists themselves also feel more secure abroad, knowing that they can communicate with locals, ask for directions, or clarify information when necessary.

Third, education. Proficiency in English provides access to study in prestigious international universities, as it is one of the primary admission requirements. A graduate holding a diploma, for example, from the University of London, gains employment opportunities worldwide, since a degree from the United Kingdom is considered one of the most internationally recognized and transferable qualifications.

Fourth, literature and technical knowledge. Reading foreign books in their original language, without translation, offers greater enjoyment and authenticity, as translations often lack precision, are shaped by the translator's subjective interpretation, and cannot fully convey the author's original emotions and ideas. Furthermore, English proficiency provides access to

technical literature, advanced technologies, equipment manuals, as well as computer programs and applications.

Fifth, linguistic influence. English words have also entered the Russian language and play a significant role. In recent years, the influx of English borrowings has grown considerably. Words such as “computer,” “player,” and “hamburger” are now used without awareness of their English origin. The borrowing of such words is primarily a result of cultural influence, and in many cases, it brings clarity and convenience in naming new objects and phenomena.

Finally, proficiency in English enables individuals to engage in meaningful conversations with diverse people on a variety of topics, establish useful contacts, and form new friendships with foreigners.

Afət Həsənova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0000-8844-8093>

afa.hasanova@gmail.com

Azərbaycan xalq musiqisinin tədrisi vasitəsilə vətənpərvərlik şüurunun formalaşdırılması

Açar sözlər: *musiqi, sənət, xalq mahnıları, muğam, aşiq*

Keywords: *music, art, folk songs, mugham, ashug*

Azərbaycan xalq musiqisi qədim və zəngin tarixə malikdir. Xalqımızın musiqiyə dərin bağlılığı, onun gündəlik həyatda mühüm rol oynaması bu sənətin nə qədər önəmli olduğunu göstərir. Şifahi ənənələr vasitəsilə nəsil-dən-nəslə ötürülən xalq musiqimiz özünəməxsus üslubu, ifadə tərzı və janr müxtəlifliyi ilə seçilir. Azərbaycan musiqisinin tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Məsələn, “Yallı” rəqsinin eramızdan əvvəl V minilliyə aid olduğu güman edilir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da xalq musiqisi ilə bağlı dəyərli məlumatlar mövcuddur. Orta əsrlərdə musiqimiz daha da inkişaf etmiş, Nizami, Məhsəti, Nəsimi, Füzuli və Vəqif kimi söz sənətkarlarının yaradıcılığında geniş əks olunmuşdur. Eyni zamanda, Səfiəddin Urməvi və Əbdülqadir Marağayi kimi alimlərin musiqi risalələri Azərbaycan musiqi elminə böyük töhfə vermişdir. Xalq musiqisi zəngin janr müxtəlifliyinə malikdir. Xalq mahnıları, rəqslər, aşiq havaları, muğam dəstgahları, təsniflər və rənglər bu sənətin əsasını təşkil edir. Xalq mahnıları isə məzmununa görə dörd əsas qrupa ayrılır: əmək, mərasim, məişət və tarixi mahnılar. Əmək mahnıları təsərrüfat işlərini əks etdirir və sayacı mahnıları, hollavarlar kimi nümunələri əhatə edir. Mərasim mahnıları isə toy, bayram və matəm mərasimləri ilə bağlı olub “Xıdır İlyas”, “Səməni”,

“Kos-Kosa” kimi nümunələri əhatə edir. Məişət mahnıları gündəlik həyat, sevgi, ayrılıq, yumor və tənqidi mövzuları əks etdirir. Tarixi mahnılar isə xalqın qəhrəmanlıq salnamələrini yaşadır və “Koroğlunun Çənlibeli”, “Qaçaq Nəbi” kimi nümunələrlə tanınır. Xalq musiqisinin inkişafında Sarı Aşıq, Aşıq Ələsgər, Cabbar Qaryağdıoğlu, Xarratqulu, Hacı Hüsü və Sadıqcan kimi sənətkarların rolu böyükdür. Üzeyir Hacıbəyli isə Azərbaycan musiqisinin janr xüsusiyyətlərini araşdıraraq onu bəhrli və bəhrsiz musiqi növlərinə ayırmışdır. Bu gün Azərbaycan xalq musiqisi milli irsimizin ən dəyərli nümunələrindən biri kimi qorunub saxlanılır və nəsildən-nəslə ötürülərək yaşadılır. Azərbaycan xalq musiqisi tarix boyu xalqın hiss və duyğularını ifadə edib. Bu musiqi janrlarında vətən sevgisi, yurd həsrəti, qəhrəmanlıq, mübarizə ruhu, təbiət gözəllikləri və tarixi hadisələr öz əksini tapıb. Xalq musiqisində vətən sevgisini ifadə edən bir çox mahnılar, muğamlar, aşıq havaları və marşlar mövcuddur. Xalq mahnıları Azərbaycan xalqının tarixini, sevgisini, kədərini və qəhrəmanlıq ruhunu yaşadan melodiyalardır. Vətən sevgisinə həsr olunmuş xalq mahnıları əsasən yurd həsrəti, doğma torpağın gözəllikləri və vətən uğrunda mübarizə mövzularına toxunur.

Məşhur xalq mahnıları: “Çırpınırdın Qara dəniz” – Bu mahnı Azərbaycan və Türkiyənin milli azadlıq mübarizəsinə həsr edilib. Şair Əhməd Cavadın sözlərinə yazılan bu əsər türk dünyasının vəhdətini və vətən eşqini tərənnüm edir. “Ay Laçın” – Qarabağın füsunkar guşəsi olan Laçına olan sevgini və həsrəti ifadə edir. Uzun illər işğal altında qalan Laçına olan yanğı xalqın ürəyində bir yara kimi qalıb və bu mahnı həmin hissləri əks etdirir. “Şuşanın dağları” – Qarabağın incisi Şuşaya olan bağlılığı ifadə edən bu mahnı xalqın yaddaşında silinməz iz buraxıb. “Sarı gəlin” – Vətən sevgisi və ayrılıq motivlərini əks etdirən xalq mahnılarından biridir. “Dərələr” – Təbiət

gözəllikləri və vətən eşqi ilə bağlı məşhur xalq mahnılarından biridir.

Aşıq sənəti Azərbaycan xalqının milli ruhunun ən güclü ifadə formalarından biridir. Aşıqlar tarix boyu vətənpərvərlik ruhunda qoşmalar, gəraylılar, təcnislər və dastanlar yaradaraq xalqın duyğularını musiqi və şeirlə ifadə ediblər.

“Vətən yaxşıdır” – Aşıq yaradıcılığında vətən sevgisini tərənnüm edən qoşmalardan biridir. “Qaçaq Nəbi dastanı” – Azərbaycan xalqının azadlıq uğrunda apardığı mübarizəni əks etdirən dastanlardan biridir. Qaçaq Nəbi vətəni, ədaləti və xalqı qorumaq uğrunda mübarizə aparan bir qəhrəmandır. “Koroğlu dastanı” – Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq dastanlarından biridir. Koroğlu zalımlara qarşı mübarizə aparan igid bir sərkərdədir və onun şücaətləri xalq arasında vətənpərvərlik rəmzi kimi yadda qalıb. Aşıq Ələsgər öz qoşmalarında vətənə olan sevgini, torpağın gözəlliklərini və xalqın birliyini tərənnüm edib. Muğam Azərbaycan xalqının milli musiqi incilərindən biridir və xalqın ruhunu ifadə edir. Hər bir muğamın özünəməxsus hiss və emosional dərinliyi var ki, bu da vətən sevgisini daha dərindən hiss etdirir. “Rast” – Azərbaycanın ən köklü muğamlarından biri olub, qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik ruhunu ifadə edir. “Şur” – Həm sevgi, həm də yurd həsrəti motivlərini özündə birləşdirən muğamlardandır. “Segah” – Həsrət və nisgil motivləri bu muğamda ön plandadır və xalqın vətən yanğısını hiss etdirməkdə mühüm rol oynayır.

Azərbaycan xalq musiqisində vətən sevgisi təkcə xalq mahnıları və muğamlarla məhdudlaşmır. Müasir dövrdə də vətən sevgisini ifadə edən musiqilər yaradılıb. “Cənab Leytenant” – Azərbaycanın qəhrəman əsgərlərinə həsr olunmuş bu mahnı, hərbi vətənpərvərlik ruhunu gücləndirir. “Vətən” – Müxtəlif bəstəkarlar tərəfindən yazılan və vətənə sevgini ifadə edən bir çox musiqi var. “Xudayar təsnifi” – 2020-ci il Vətən

müharibəsi zamanı şəhid Xudayar Yusifzadənin ifasında məşhurlaşan və xalq arasında milli ruhu yüksəldən musiqidir.

Azərbaycan xalq musiqisi tarix boyu vətən sevgisini və xalqın mübarizə ruhunu ifadə edib. Xalq mahnıları, muğamlar, aşiq yaradıcılığı və vətənpərvər marşlar bu sevginin bədii ifadəsidir. Bu musiqilər xalqın tarixini, milli kimliyini və vətən sevgisini yaşadan dəyərlərdir. Azərbaycan xalq musiqisi xalqın ruhunu, tarixini və mədəniyyətini özündə əks etdirən ən dəyərli irslərdən biridir. O, sadəcə musiqi forması deyil, eyni zamanda xalqın hiss və düşüncələrinin ifadəsidir. Musiqi təhsilində xalq musiqisinin rolu böyükdür və onun öyrədilməsi gənclərin milli dəyərlərə bağlılığını artırır, eyni zamanda onların musiqi bacarıqlarını formalaşdırır. Azərbaycan musiqi təhsili xalq musiqisi üzərində qurulub. Bu musiqi növü məktəblərdə, kolleclərdə və konservatoriyalarda xüsusi diqqətlə öyrədilir. Onun tədrisi tələbələrə milli musiqi ənənələrini mənimsəməyə və bu sahədə daha peşəkar yetişməyə kömək edir.

Xalq musiqisinin musiqi təhsilində xüsusi yer tutmasının əsas səbəbləri bunlardır: -Milli dəyərlərin qorunması – Xalq musiqisi öyrədildikcə milli kimlik güclənir. -Musiqi irsinin gələcək nəsillərə ötürülməsi – Bu musiqi növü şifahi ənənəyə əsaslandığı üçün onun davamlı şəkildə tədrisi vacibdir. -Peşəkar musiqiçilərin yetişdirilməsi – Musiqi təhsili alan tələbələr xalq musiqisinin incəliklərini mənimsədikcə, öz sahələrində daha uğurlu olurlar.

Hər xalqın özünəməxsus musiqisi var və bu musiqi o xalqın tarixini, adət-ənənələrini və yaşam tərzini əks etdirir. Azərbaycan xalq musiqisi də xalqın keçmişini, düşüncələrini və hisslərini ifadə edən güclü bir vasitədir. Xalq musiqisi tarixi keçmişimizi yaşadır. O, qədim dövrlərdən bu günə qədər xalqın həyat təzi, mübarizələri və sevinclərini musiqi dili ilə çatdırır. Muğamlar, xalq mahnıları və aşiq havaları xalqın mənəvi dünyasını özündə əks etdirir. Vətən sevgisi və xalqın ruhu xalq

musiqisində öz əksini tapır. “Çırpınırdın Qara dəniz”, “Şuşanın dağları” kimi mahnılar xalqın doğma torpağa bağlılığını ifadə edir.

Xalq musiqisi təkcə milli dəyərləri qorumaq üçün deyil, həm də musiqi duyumunu və ifaçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün öyrədilir.

- Melodik və ritmik hissın formalaşması – xalq musiqisinin zəngin melodiyları və ritmləri tələbələrdə musiqi duyumunu gücləndirir.

- İmprovizasiya qabiliyyəti – muğam sənəti və aşiq yaradıcılığı tələbələrə sərbəst musiqi ifa etməyi öyrədir.

- Dinləmə və yaddaş bacarıqlarının inkişafı – xalq musiqisi əsasən qulaqdan öyrənilədiyi üçün tələbələrdə dinləmə və yaddaş qabiliyyəti artır.

Azərbaycan musiqi təhsilində xalq musiqisinin xüsusi rolu peşəkar musiqiçilərin yetişdirilməsi ilə də bağlıdır. Konservatoriya və musiqi məktəblərində muğam və xalq mahnıları xüsusi fənn kimi tədris edilir. Xalq musiqisini dərinlən öyrənən tələbələr daha sonra ifaçı, bəstəkar və ya musiqi müəllimi kimi fəaliyyət göstərirlər. Milli musiqimizi mənimsəmiş musiqiçilər beynəlxalq səviyyədə Azərbaycan musiqisini layiqincə təmsil edirlər. Xalq musiqisi yalnız ənənəvi formada ifa olunmur, o, eyni zamanda, müasir musiqi janrlarına da təsir edir.

- Caz-muğam sintezi – azərbaycanlı musiqiçilər xalq musiqisini cazla birləşdirərək yeni üslub yaradıblar.

- Simfonik musiqidə xalq musiqisinin rolu – Üzeyir Hacıbəyli, Fikrət Əmirov kimi bəstəkarlar xalq musiqisinin motivlərindən simfonik əsərlərində istifadə ediblər.

- Estrada musiqisində xalq motivləri – Müasir estrada mahnılarında da xalq musiqisinin bəzi elementləri qorunur.

Azərbaycan xalq musiqisi dünyada geniş tanınır və musiqi təhsilində bu irsin öyrədilməsi onun beynəlxalq aləmdə

yayılmasına kömək edir. Musiqi vətən sevgisini ifadə etməyin və gücləndirməyin ən təsirli yollarından biridir. O, insanlarda milli qürur hissi yaradır, tarixi və mədəni irsi yaşadır, azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəni əks etdirir və vətən həsrətini ifadə etməyə imkan verir. Himnlər, vətənpərvərlik mahnıları və xalq musiqiləri insanları birləşdirir, onları ruhlandırır və vətəne bağlılıqlarını artırır. Ümumiyyətlə, musiqi yalnız bir sənət növü deyil, həm də insanın mənəvi dünyasına təsir edən güclü bir vasitədir.

Mehriban Mahmudova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0000-0003-0154-2672>

e.mail mahmudova.mehriban@list.ru

İngilis dilinin xarici dil kimi öyrədilməsində tətbiqi dilçiliyin nəzəri və praktik aspektləri

Açar sözlər: *tətbiqi dilçilik, ingilis dili tədrisi, kommunikativ metod, dil öyrənmə nəzəriyyələri, texnologiyanın rolu, adaptiv öyrənmə, dilin qlobal statusu*

Keywords: *applied linguistics, English language teaching, communicative method, language learning theories, the role of technology, adaptive learning, global status of language*

Tətbiqi dilçilik müasir dilçilik elminin praktik yönümlü sahəsidir və əsas məqsədi dilin real həyatdakı istifadəsini və öyrədilməsini asanlaşdırmaqdır. Bu sahə tərcümə, leksikoqrafiya, dil siyasəti, nitq terapiyası, avtomatlaşdırılmış dil texnologiyaları kimi istiqamətləri əhatə edir. Tətbiqi dilçiliyin ən mühüm istiqamətlərindən biri xarici dil öyrənmə və tədrisidir. Xüsusilə ingilis dili qlobal kommunikasiya vasitəsinə çevrildiyi üçün onun öyrədilməsi dünya üzrə əsas prioritet sahələrdən biridir. Müasir dövrdə ingilis dilinin tədrisi yalnız qrammatika və leksik qaydaların öyrədilməsi ilə məhdudlaşmır. Tətbiqi dilçilik bu prosesdə nəzəri əsaslar və praktik metodlar təqdim edir. Bu nəzəriyyələr dilin mənimsənilmə prosesini anlamağa, metodlar isə öyrənməni səmərəli təşkil etməyə kömək edir.

1. Nəzəri əsaslar. Tətbiqi dilçilik, dil öyrənmə və tədris prosesini izah edən nəzəri yanaşmalara əsaslanır. Ən mühüm yanaşmalar bunlardır: Davranışçılıq nəzəriyyəsi (Behaviorism): Bu nəzəriyyəyə görə, öyrənmə təkrar və gücləndirmə yolu ilə baş verir. Dil tədrisində isə qrammatik qaydaların mexaniki əz-

bərlənməsi və təkrarına əsaslanır. Koqnitiv yanaşma: Dil öyrənmədə şüurlu proseslərin rolunu vurğulayır. Bu yanaşma, xüsusi-lə dil strukturunun məntiqini anlamağa üstünlük verir. Kommunikativ yanaşma (Communicative Approach): Müasir tədrisin əsasını təşkil edir. Məqsəd yalnız qaydaları öyrətmək deyil, real ünsiyyət bacarığı formalaşdırmaqdır. Bu yanaşmaların birləşdirilməsi tətbiqi dilçilikdə daha balanslı tədris strategiyası yaratmağa imkan verir.

2. Praktik aspektlər. Tətbiqi dilçilik, nəzəri bilikləri praktik metodlarla birləşdirir. İngilis dili tədrisində ən çox istifadə olunan metodlar bunlardır: Grammar-Translation Method: Ənənəvi metod olub, qrammatika və tərcüməyə əsaslanır. Lakin bu metod müasir dövrdə ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmir. Direct Method: Ana dildən istifadə etmədən, ingilis dili vasitəsilə öyrətməyi hədəfləyir. Kommunikativ Metod: Şagirdlərin gündəlik həyatla bağlı situasiyalarda dili praktik istifadə etməsinə şərait yaradır. Texnologiyanın inkişafı ilə tətbiqi dilçiliyin imkanları genişlənməmişdir. Onlayn platformalar (Duolingo, Memrise), virtual siniflər və mobil tətbiqlər vasitəsilə fərdi öyrənmə strategiyaları təklif olunur. Süni intellekt də öyrənmə prosesinə inteqrasiya olunur, adaptiv öyrənmə sistemləri inkişaf edir.

3. Problemlər və həll yolları. İngilis dilinin tədrisində bir sıra çətinliklər mövcuddur: Ana dili təsiri: Azərbaycan dili strukturu ilə ingilis dili arasındakı fərqlər öyrənməni çətinləşdirir. Motivasiya çatışmazlığı: Öyrənənlər üçün maraqlı və interaktiv materialların olmaması motivasiyanı azaldır. Metod seçimi: Bütün metodlar hər kəs üçün effektiv deyil, fərdiləşdirilmiş yanaşma tələb olunur. Bu problemlərin həlli üçün fərqli metodların kombinasiyası, texnologiyanın istifadəsi və öyrənən yönümlü yanaşmalar tətbiq olunur. Tətbiqi dilçilik, ingilis dilinin xarici dil kimi öyrədilməsində həm nəzəri, həm də praktik baxımdan mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə bu sahə yalnız ənənəvi me-

todlarla kifayətlənmir, texnologiyanın və kommunikativ yanaşmanın imkanlarından geniş istifadə edir. Gələcəkdə süni intellekt və adaptiv öyrənmə texnologiyalarının inkişafı ingilis dili öyrənmə prosesini daha effektiv edəcəkdir.

Səadət Quliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0000-0001-7766-4292>
quliyevaseadet08@gmail.com

Dil və mədəniyyətin bir-birinə təsir edən əlaqəli cəhətləri

Açar sözlər: *dil, mədəniyyət, təfəkkür, intellektual fəaliyyət, sosial həyat*

Keywords: *language, culture, thinking, intellectual activity, social life*

Dil, idrak, təfəkkür, fəaliyyət-davranış, sosial həyat və mədəniyyət arasında olduqca ciddi və inkaredilməz əlaqə mövcuddur. Məhz elə buna görə də antropologiya, psixologiya, mədəniyyətşünaslıq, fəlsəfə, sosiologiya və linqvistikanın bir-birini əvəz edən cərəyanları və məktəbləri, demək olar ki, hamısı dil, mədəniyyət və cəmiyyət əlaqələrinə münasibət bildirmişlər. Mədəniyyətin inkişafı və mürəkkəbləşməsi ilə dilin inkişafı və mürəkkəbləşməsi arasında düz mütənasiblik mövcuddur. Yəni mədəniyyətin dinamikliyi, funksionallığı və həmçinin mədəni elementlərin arasındakı münasibətlərin mürəkkəbləşməsi həmişə dilin dinamikliyi və mürəkkəbliyi ilə paralel olub. Həmçinin, dilin dinamikliyi və inkişafı mədəni dinamiklik və inkişafı ilə paralel olub (bunun əksini də söyləmək olar, yəni bunlardan birinin passivliyi digərinin passivliyindən xəbər verir). Buradan belə bir nəticə də çıxarmaq olar ki, dilin mədəniyyətə və cəmiyyətə təsiri ilə yanaşı bəzən cəmiyyət də dil və onun inkişafına şüurlu olaraq təsir edir. Əlbəttə, bu arada mədəniyyətin inkişafı və cəmiyyətin nailiyyətləri onun şüurlu təsirinə daha çox imkan yaratmış olur. Mədəniyyətin və cəmiyyətin inkişafı nəticəsində yazının meydana gəlməsi

insanların dilə şüurlu təsir imkanlarını genişləndirdi. Bu təsir “müxtəlif səviyyələrdə və müxtəlif şəkillərdə təzahür edir:

1. Cəmiyyət dilin inkişaf etməsi və ya tədricən işləklidən qalmasına imkan yarada bilər.

2. Cəmiyyət elə bir şərait yarada bilər ki, bu, tədricən dilin ölümünə gətirə bilər və ya dilin fəaliyyət göstərməsi və inkişafını təmin edə bilər.

3. Cəmiyyət yazı yaratmaq yolu ilə, dilin orta və ali məktəblərdə tədrisi, müxtəlif cinsdən olan ədəbiyyat nəşri, radio və televiziya verilişlərinin o dildə aparılması yolu ilə dilin sosial funksiyalarını genişləndirmək imkanına malikdir.

4. Cəmiyyət dilin əsas quruluşunu, morfoloji, sintaktik, leksik-semantik və üslubi sistemlərini təkmilləşdirmək və normal-laşdırmaq üçün istənilən məqsədyönlü hərəkətləri həyata keçirməyə qabildir.

5. Cəmiyyətin dillərin qarşılıqlı əlaqələri proseslərini tənzimləmək, xüsusən xarici dillərdən alınmaları istiqamətləndirmək hüququ vardır.

6. Dildəki spontan dəyişikliklər də məlum dərəcədə, cəmiyyətin şüurlu təsirinə yol verir” (Rəcəbli, 2004, s. 346).

Mədəniyyətlərarası əlaqə və mədəni zəmində baş verən inkişaf (maddi-texniki və mənəvi sahədə) və mədəni mübadilə də dilin inkişafına, onun lüğət bazasının zənginləşməsinə və onun fəaliyyət səviyyəsindəki müxtəlif dəyişikliklərə səbəb olur. Məsələn, mədəniyyətlərarası əlaqə və mübadilə nəticəsində dillərin lüğət tərkibi dəyişir. “Dillərin lüğət tərkibinin dəyişilməsi ilə müşayiət olunan inkişafın təsirini purizm hadisələrində də görmək olar. Məlum olduğu üzrə, purizm alınma sözlərdən təmizləmə hadisəsinə deyilir” (Axundov, 2006, s. 105). Təbii olaraq həmin təmizləmə prosesi təmizlənen dildə yeni terminlərin, lüğətlərin yaradılması və alınma sözlərlə dəyişilməsi və nəticədə, dilin lüğət bazasının zənginləşməsi ilə sona çatır.

Dilin insan təfəkkürünə, onun gerçək dünyasının formalaşmasına, mədəniyyətə təsirini və həmçinin mədəniyyətin, insan fəaliyyətinin və mədəni münasibətlərin dilə təsirinə dair deyilənləri nəzərə alaraq belə bir sual ortaya çıxır ki, əgər biz “dil reallığın sadəcə təsvirini yaratmır, o həm də reallığın özünü formalaşdırır, həmçinin dil düşünmək və insanın ətrafda olanları dərk etməsi üçün əsas vasitədir” tezlərini qəbul etsək, o zaman iki fərqli dildə danışan insanlar və yaxud digər bir dilin ciddi nüfuzuna məruz qalan cəmiyyətin üzvləri hansı dildə düşünürlər, onlar dünyanı öz dilləri, yoxsa nüfuzuna məruz qaldıqları dilin vasitəsilə qavrayırlar? Bu suala cavab vermək olduqca çətin və eyni zamanda, maraqlıdır.

Bu sahədə müxtəlif fikirlər söylənilmiş və alimlər müxtəlif rakurslardan bu problemə yanaşıblar. Məsələn, Gustav Le Bon sivilizasiyanın (mədəniyyətin) inkişaf formalarından bəhs edərək onun mədəni zəmində və dil sahəsində könüllü və məcburi mübadilələrin, təsirə məruz qalan tərəfin üzərində effektini izah edərkən yuxarıda qeyd edilən sualları da qismən cavablandırmışdır. Onun fikrincə, tarixən müxtəlif xalqların ən yüksək inkişaf etdikləri sahələri təhlil etdikdə görürük ki, sivilizasiyanın müxtəlif elementlərinin inkişafında paralelizm əsas şərt deyil və bəzən heç yoxdur (məsələn, yunanlarda ədəbiyyat, romalılarda hərbi quruluş və hüquq, finikiyalılarda ticarət digər elementlərə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir).

Paralelizmin olmaması, xalqların sosial inkişafı, mədəni mübadilələr, savaşlar və istilalarla əlaqədar olaraq “xalqlar öz sivilizasiyasının elementlərini dəyişir, yeni din, dil, təsisatlar qəbul edirlər... bütün bu zahiri dəyişiklikləri yaxından öyrənəndə, dərhal görürsən ki, bu sözlərin arxasındakı mətləblər yaşayır və dəyişikliyə çox yavaş uğrayır... hətta yazı sayəsində dil möhkəmlənəndə də, o, bir xalqdan başqasına keçirsə, mütləq dəyişir” (Le Bon, 2006, pp. 84-90). Deməli, insanlar sonradan qəbul etdikləri sözləri öz düşüncə tərzini və şüuru sistemi

daxilində yenidən təfsir edir və onu olduğundan fərqli şəkildə qəbul edirlər. Yəni baxmayaraq ki, alınma sözün zahiri quruluşu qorunur, onun daxili dünyası (ifadə etdiyi anlam, yaratdığı effekt və yaşatdığı hisslər) qəbul edənin intellekt bazası, düşüncə tərzii və məqsədindən asılı olaraq dəyişir. Gustav Le Bonun bu fikri hər bir sözün kollektiv səviyyədə “özünəməxsus yenidən təfsiri” kimi (kollektivin her-menevtik davranışı kimi) anlaşılr.

Yuxarıda qeyd edilənlərə baxmayaraq, dilin nüfuzu və ikidillik problemi hələ də bir çox alimlərin maraqlandığı, tədqiq etdiyi mövzulardan biridir və bu problemlə bağlı qəti bir nəzər söyləmək çox çətinidir.

Ümumilikdə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dil və mədəniyyətin təsiri qarşılıqlıdır və buna görə də, dilin mədəniyyəti, yaxud mədəniyyətin dili şərtləndirdiyini söyləmək olmaz. Bu həm də cəmiyyətin sosial və texnoloji cəhətdən inkişafı nəticəsində dilə təsir imkanları ilə əlaqədardır. Yəni mədəniyyətin məhsulları dilə təsir imkanlarını genişləndirib. Dil, mədəniyyət, təfəkkür, davranış və sosial fəaliyyətin bir-biri ilə ciddi əlaqəsi və bunlar arasındakı təsir üsulları həmişə sosial fəlsəfənin aktual mövzularından biri olub və olacaqdır. Çünki cəmiyyətin inkişafı qeyd edilən münasibət və təsir üsullarını və nəticələrini daima dəyişdirir.

Ədəbiyyat

1. Axundov, A. (2006). *Ümumi dilçilik – dilçiliyin tarixi, nəzəriyyələri və metodları*. Şərq-Qərb.
2. Le Bon, G. (2006). *Kütlə psixologiyası*. Tərcümə edən: Qardaşxan Əzizxanlı. Zəkioğlu.
3. Rüstəmov, A. (2005). *Sosiolinqvistikanın fəlsəfi problemləri*. Adiloğlu.
4. Rəcəbli, Ə. (2004). *Sosiolinqvistika*. Nurlan.

Arzu Kərimova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-2662-6015>

arzukarimova15@gmail.com

Azərbaycan dili fənni üzrə məzmun xətləri

Açar sözlər: *dil sistemi, məzmun standartları, səs, bacarıq, vərdiş*

Keywords: *language system, content standards, sound, skill, habit*

Artıq bir neçə ildir ki, Azərbaycan məktəblərində Təhsil islahatı, yeni təhsil sisteminin yaradılması üzrə iş gedir. Bu təhsil zamanın tələblərinə cavab verən bir təhsil kimi müsbət nəticələrini verməkdə, yeni məzmun standartları, təlim məqsədləri, qiymətləndirmə meyarları müəyyənləşməkdədir. Sosial bir elm olan dil də təbiət elmləri kimi dəqiq daxili quruluşa və sistemə malikdir. Bu sistemdə fəaliyyət göstərən daxili qanunauyğunluqlar dili tənzimləyir və onun mövcudluğunu təmin edir. Dil sisteminin bir ucunda ən kiçik dil vahidi olan fonem (mənalı səs), digər ucunda dil vahidlərinin ən mükəmməl konstruksiyası olan cümlə dayanır.

Bu sistem daxilində hər bir dil vahidinin özünəməxsus yeri və vəzifəsi vardır. Məsələn, səslər sözü, sözlər söz birləşmələri və cümləni təşkil edir. Səsin sözdə, sözün cümlədə birləşmə qanunlarını və bu zaman baş verən müxtəlif dil hadisələrinin səbəbini bilmədən dili elmi şəkildə öyrənmək, bütöv bir sistem kimi qavramaq mümkün olmaz. Dilə məxsus nəzəri müddəaların, başqa sözlə dil qaydalarının öyrədilməsində dil sisteminə əsaslanmaq, ayrı-ayrı dil vahidləri arasında mövcud olan daxili əlaqəni nəzərə almaq lazım gəlir. Əks halda sistemsizlik pərakəndəliyə, pərakəndəlik isə bacarıq və vərdişlərin dayanıqsızlığına səbəb olar (Əfəndizadə, 1975).

Dil qaydalarından biri digəri üçün zəmin hazırlayır, qavranılması nəzərdə tutulan yeni qaydanın dərkində və tətbiqində açar rolunu oynayır. Deyək ki, şəkilçilərin dildə rolu, sözdəyişmə və sözyaratma funksiyası barədə bitkin təsəvvürlərə malik olmadan dildə sözyaratma qaydalarını, morfoloji kateqoriyaların (inkarlıq, şəxs, mənsubiyyət və s.) mahiyyətini, fəaliyyət sferasını qavramaq mümkün olmaz. Yaxud bəzi leksik, orfoqrafik və orfoepik normalara bələd olmadan sözün cümlədə işlənmə məqamını, düzgün yazılış və tələffüz formalarını necə müəyyən etmək olar? Dil faktlarının qavranılmasında dildaxili əlaqəni müəyyənləşdirmək, qrammatik ümumiləşdirmələr apara bilmək çox vacib şərtlərdəndir.

Bu məsələnin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayan Ə.Fərəcov yazırdı: “Dilin qrammatik quruluşunu şagirdlərin başa düşmələri üçün dilin bölmələri arasında əlaqə yaratmağı, oxşar və fərqli cəhətləri görməyi şagirdlərə öyrətmək lazımdır. Ona görə də Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərə yalnız ayrı-ayrı biliklər verilmir, həm də bu biliklər nizama salınır, sistemləşdirilir, biri digəri ilə əlaqələndirilir. Şagirdin ağılını ayrı-ayrı dağınıq faktlar yox, öyrənilən faktların sistemi, biliklər sistemi formalaşdırır ki, burada da bütün faktlar və onların ümumiləşdirilməsi bir-biri ilə əlaqələndirilib vahid bütövlük əmələ gətirir” (Fərəcov, 1967).

İnteqrasiya təhsilin həm strategiyası, həm də son nəticəsidir. Bu prosesdə integrativ məzmunu və metodikasına yiyələnməklə yanaşı, şagirdin yaş və anlama səviyyəsi, psixoloji özəllikləri də nəzərdən qaçırılmamalıdır. Azərbaycan dili təlimində də məzmundaxili əlaqəni dərk etmədən istinad nöqtələrini tapmaq, mənimsədiləsi biliyi kəşismə nöqtələrində izah etmək çətin məsələdir. Şagird danışığı səslərinin söz, söz birləşmələri və cümlələr yaratdığını anlayırsa və bu amili bir dil qanunauyğunluğu kimi dərk edərsə, onda nitq haqqında, nitq dünyası haqqında geniş, hərtərəfli təsəvvür yaranır.

Təhsildə integrasiya prosesi kifayət qədər mürəkkəb, göstəricilərinin sayına görə çoxşaxəli bir anlayışdır. İnteqrasiya əsasında qurulan təlimin başlıca məqsədi nəticə etibarı ilə dünya, bilik haqqında bütöv təəssürat yaratmaq, şagirdlərin ümumi əqli inkişafını təmin etməkdir (Hacıyev, 2011).

Fənnin mövzuları, kursun bölmələri arasında yaranan səbəb-nəticə, zaman, kəmiyyət əlaqələrini özündə əks etdirən və bu zaman öyrənilən obyekt çərçivəsində biliklərdən geniş istifadə olunan integrasiya əlaqələri sistemini fəndaxili integrasiya adlandırırlar. Yəni, fəndaxili integrasiya eyni fənn daxilində yeni mövzunun əvvəl keçilmiş mövzularla əlaqələndirilməsidir. Bu integrasiya həm eyni sinifdə bir dərs ili müddətində keçilən, həm də müxtəlif siniflərdə əvvəlki illərdə öyrənilmiş mövzular üzrə ola bilər. Mövzulararası integrasiya şagirdlərə fənnə dair əvvəlki biliklərini təkrarlamaq və yeni öyrənilən biliklə əlaqələndirmək, eyni zamanda, gələcəkdə öyrəniləcək mövzularla əlaqədar yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirmək imkanı verir. Bu baxımdan orta məktəbdə Azərbaycan dili fənninin tədrisində də integrativlik dərsin əsas komponentlərindən biri kimi daim diqqət mərkəzində durur. İbtidai siniflərdən başlayaraq Azərbaycan dili dərslərini fəndaxili integrasiyasız təsəvvür etmək mümkün deyildir (Baliyev, Baliyev, 2014).

Ədəbiyyat

1. Baliyev, H.B., Baliyev, A.H. (2014). *Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*.
2. Əfəndizadə, Ə. (1975). *Düzgün yazı təliminin elmi əsasları*.
3. Fərəcov, Ə. (1967). *Qrammatik məfhumların mənimsənilməsi*. Maarif.
4. Hacıyev, A. (2011). Ana dili fənni üzrə məzmun xüsusiyyətləri. "Kurikulum" jurnalı, (1) 46-50.

Nərgiz Qafarlı

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0009-0004-8225-8976>

qafarli18@bk.ru

Səddam Hüseynin hakimiyyəti illərində İraqda şiə icmasının vəziyyəti

Açar sözlər: İraq, şiə icması, Səddam Hüseyn, Bəəs partiyası, müxalifət

Keywords: Iraq, shia community, Saddam Hussein, Ba'ath party, opposition

Səddam Hüseynin rəhbərliyi altında Bəəs partiyasının hakimiyyəti ilə şiələr arasında münasibətlərin qırılmasına səbəb olan ilk hadisə 1980-ci ilin fevral ayında baş verdi. Bu həmin vaxtın Xarici İşlər naziri Tariq Əzizə uğursuz sui-qəsd cəhdi edilməsi ilə əlaqədardır. Səddam Hüseyn hökuməti bu hadisələrdə Əd-Dəava partiyasının liderlərini günahlandırırdı və partiya sui-qəsd cəhdini özlərinin etdiyini ictimaiyyətə elan etdi. Bundan sonra Bəəs rejimi Əd-Dəava partiyasının lideri Məhəmməd Baqir əs-Sədr və onun bacısı Əminə əs-Sədrin edam olunmasına qərar verdi və bu qərar icra olundu. Səddam hökuməti bununla da kifayətlənməyib, həmin gündən etibarən Əd-Dəava partiyasına üzv olan və ya olmaq istəyən hər kəsin edam ediləcəyini elan etdi. Əs-Sədrin edamı və Bəəs hakimiyyətinin bu təzyiq və çəkindirici qərarları nəticəsində radikal şiə müxalifəti böyük zərbə aldı. Getdikcə Səddam Hüseyn qərarlarına yenilərini əlavə etdi və çoxlu sayda şiə liderlərini və nüfuzlu şəxsləri edam etdirdi. Bununla yanaşı, əsrlərdir İraqda yaşayan və İran mənşəli olan təqribən on beş min ailə də ölkədən deportasiya edildi. 23 sentyabr 1980-ci ildə İran-İraq müharibəsinin başlaması ilə şiə qruplarının böyük bir hissəsi İrana qaçdı və oradan İraqa qarşı

fəaliyyətlərini davam etdirməyə başladılar. Bu hadisədən sonra İraqda qalan bəzi şiə qruplar sakit mövqedə qalmaqı seçdilər. İraqda qalan şiə qruplar heç vaxt və heç bir şəkildə İraqın ərazi bütövlüyünü pozmaq və ya muxtariyyət, öz müqəddəratını təyin etmə kimi siyasi niyyətlərlə hərəkət etmədilər. 1991-ci ildə baş verən qiyam isə təşkilatsız və struktursuz idi, qiyamı təşkil edənlər əsasən İran və xarici ölkələrdə yaşayan iraqılı müxalifət qrupları idi.

1991-ci ildəki qiyamın ilk çıxışları 10 fevralda başladı. Divaniyyə şəhərində toplaşan və əksəriyyəti şiələrdən ibarət olan kütlə Səddam Hüseyn və Bəəs partiyası əleyhinə etiraz aksiyası keçirdi. Etiraz zamanı təxminən on Bəəs partiyası üzvü müxaliflər tərəfindən öldürüldü. Bu hadisələrdən təxminən beş gün sonra, ABŞ-nin o dövrdəki prezidenti Corc H.V. Buş iraqıqlara Səddam Hüseynin hakimiyyətini devirmələri üçün ilk çağırışını etdi. Prezident Buş 15 fevral 1991-ci ildə keçirdiyi mətbuat konfransında İraq xalqına belə müraciət etdi: “Ölkə idarəsini ələ alın və diktator olan Səddam Hüseyni vəzifədən uzaqlaşdırın, İraqın yenidən beynəlxalq aləmə qayıtmasını təmin edin.” İraqdakı müxaliflər Buşun bu çağırışını “ABŞ-nin dəstəyi” kimi qiymətləndirdilər. Lakin Səddam Hüseyn hökuməti bu qiyamları orta hesabla bir ay ərzində yatırırdı. Rejim İraqın cənubundakı bütün şəhərlərin idarəsini yenidən ələ keçirdi və 26 mart 1991-ci ildə ABŞ rəsmiləri, Prezident Buşun İraqın parçalanmasından narahat olduğunu və bu səbəbdən iraqılı müxaliflərə yardım göstərməkdən imtina etdiyini bəyan etdilər.

Nəticə etibarilə, 1991-ci ildə baş verən bu qiyam şiələrin, daha doğrusu, bütün müxaliflərin İraqdakı mövqeyini xeyli zəiflətdi. 2003-cü ildə ABŞ-ın “demokratikləşdirmə” işğalına qədər hakimiyyətdə qalan Səddam Hüseyn rejimi ölkədə yaşayan sünni ərəblərin üstünlüyünü təmin edən bir sistem qurmuşdu. Bu dövrdə şiələr və kürdlər sıxışdırıldı, təzyiqlərə

məruz qaldı. Onların dərmanı isə 2003-cü ildəki “demokratikləşdirmə hərəkatı” oldu. Bu səbəbdən əvvəllər şiə qrupların əksəriyyəti ABŞ-nin işğalına müəyyən mənada müsbət yanaşdı. Nəticə etibarı ilə ABŞ-nin işğalından sonra təşkilatlanma və əhali gücünü yaxşı dəyərləndirən şiə müxaliflər seçkilərdə iştirak edib qələbə qazandılar və İraqın yeni hakimiyyətinə çevrildilər. Lakin sonradan ABŞ-nin ölkədə uzun müddət qalması, bəzi hallarda mülki əhəlinin ölümü ilə nəticələnən hərbi əməliyyatlar və insan haqlarının pozulması, şiələr də daxil olmaqla əhəlinin müxtəlif təbəqələrində narazılıq yaratdı.

Lala Musayeva

Azerbaijan State Pedagogical University

<https://orcid.org/0000-0002-7701-5716>

lala.musayeva.adpu@gmail.com

Exercises to Improve Literary Pronunciation Habits

Keywords: *literary pronunciation, phonetic groups, intonation patterns, tongue muscles, literary text, improvement*

Açar sözlər: *ədəbi tələffüz, fonetik qruplar, intonasiya nümunələri, dil əzələləri, ədəbi mətn, təkmilləşdirmə*

Literary pronunciation (orthoepy) is a branch of linguistics concerned with the correct acquisition and application of the pronunciation norms of the Azerbaijani language. The improvement of literary pronunciation skills is essential for enriching an individual's linguistic competence and stylistic expression. Literary pronunciation implies the accurate and clear articulation of words and sentences. The refinement of pronunciation skills is a continuous process that requires repetition, patience, and consistent practice. Focusing on and applying the aspects outlined below can significantly contribute to the development of one's pronunciation. Several key aspects should be emphasized in this process:

First and foremost, it is important to conduct phonetic exercises, which may include the following:

- **Application of sound groups:** Preparing phonetic groups for students in order to recognize and correctly pronounce different sounds (voiced, voiceless, vowels). Example words should be presented for each group, and students should be asked to articulate them.
- **Sound drills:** Practicing the pronunciation of words beginning with vowel sounds (a, e, i, o, u) provided by the

teacher. This activity facilitates the clarification of phonemes (Brown, 2014).

- The second important aspect consists of intonation and stress exercises. One such activity involves pronouncing the same word or phrase with different stress patterns, which helps learners understand how stress can alter meaning. Similarly, practicing various intonation patterns is useful, such as reading specific expressions with differing intonations. For example, interrogative sentences may be pronounced with a rising intonation, whereas declarative sentences may be articulated with a falling intonation.

- The third aspect includes oral and tongue exercises, which comprise the following:

- Tongue muscle exercises: Providing students with different tasks (such as tongue twisters or lip tightening) to enhance the flexibility of the tongue.

- Lip articulation: Producing sounds through various lip movements (opening, closing, stretching) in order to develop clarity of sound production.

- Equally important is the implementation of pronunciation exercises using both textbooks and supplementary texts. For instance, students may be presented with passages from literary works and invited to read them aloud with correct pronunciation. This method fosters the development of pronunciation skills in literary language. Additionally, students may be asked to repeat literary passages after listening to them in audio format, which allows them to evaluate and improve their own pronunciation (Celce-Murcia & Uribe-Echevarría, 2012).

Analyzing and correcting texts and words is also an essential component of pronunciation practice. This includes the following:

Word correction exercises: Compiling a list of words that are frequently mispronounced and conducting targeted practice with them, ensuring that each word is pronounced accurately.

- Peer correction: Organizing group work among students in which they listen to each other's pronunciation and provide corrective feedback. This fosters both learning and peer evaluation.

Competitions and games can serve as motivational tools for students, encouraging them to demonstrate natural pronunciation (Thomson & Derwing, 2015). For instance, organizing contests in correct pronunciation or conducting word-based games (e.g., playing the “Word Twister” game) can enhance students' accuracy in sound production and word articulation.

Another form of practice involves non-standard styles of pronunciation, which may include the following:

- Role-playing activities: Asking students to read literary passages while embodying different characters, thereby introducing varied approaches to intonation and pronunciation.

- Dramatic reading: Performing literary passages in a dramatic style, which helps students express emotions and feelings through pronunciation.

These suggestions and exercises constitute a set of methods aimed at improving literary pronunciation skills. Regular and systematic practice is crucial for the advancement of students' pronunciation competence.

References

1. Brown, H.D. (2014). *Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy*. Pearson Education.
2. Celce-Murcia, M., Uribe-Echevarría, J. (2012). *Teaching pronunciation: A reference for teachers of English to speakers of other languages*. Cambridge University Press.

3. Thomson, S., Derwing, T.S. (2015). The effects of pronunciation instruction on the development of L2 pronunciation accuracy. *Journal of Second Language Studies*, 38(2), 167-186.

Fatma Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-6650-5330>
fatma.aliyevaa@mail.ru

Tələbələrdə müəllimlə vərdişlərinin inkişafına dair nəzəri-praktik yanaşmalar

Açar sözlər: *müəllim, tələbə, müəllim, oxu materialı, şifahi
nitq*

Keywords: *teacher, student, reading instruction, reading
material, oral speech*

İstənilən dildə, eyni zamanda ingilis dilində oxumağın məqsədi eynidir: öyrənmək və oxudan zövq almaq. Ancaq tədris prosesində oxu təliminin əsas məqsədi qrammatik strukturların və leksik vahidlərin kontekst daxilində təqdim edilməsi və mənimsənilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsidir. Oxu prosesində vacib məqamlardan biri oxu üçün düzgün mətnlərin seçilməsidir. Belə ki, oxu mətnlərinin seçilməsində bir sıra prinsiplərə əməl etmək lazımdır. Mətnlər xarici dili öyrənən tələbələr üçün maraqlı olmalı, onların yaş səviyyələrinə, bilik səviyyələrinə, ehtiyac və tələbatlarına uyğun olmalıdır. Oxu təlimində istifadə olunan mətnlər rəngarəng olmalı, tələbələrin motivasiyasını yüksəltməli və onları xarici dili öyrənməyə həvəsləndirməlidir.

Tələbələr üçün maraqlı olan oxu materiallarının seçilməsi onlarda oxuya maraq və motivasiya yaradır və tələbələri şüurlu şəkildə oxu prosesinə cəlb edir. Oxu təlimi prosesində istifadə olunan mətnlər mümkün qədər neytral olmalı, dili tələbələr üçün sadə və anlaşıqlı olmalıdır. Bir sıra tədqiqatçıların fikrinə görə, belə mətnlərdə məhəlli söz və şivələrdən istifadə etmək düzgün deyil. Çünki belə mətnlərin oxunması zamanı elementar səviyədə olan tələbələr çoxlu çətinliklərlə qarşılaşırlar. Ancaq bu fikri qəbul etməyən tədqiqatçılar da var. Onlar belə hesab edirlər ki, tələbələri xarici dildə olan dialektlər, məhəlli söz və şivələrlə

tanış etmək lazımdır. Belə olduqda, onlar bu mətnləri daha rahat oxuya və öz münasibətlərini bildirə bilirlər.

Mətn oxuma dövrünün əsas vəzifəsi tələbələri mətni eyni vaxtda dərk etməyə, başa düşməyə həvəsləndirməkdir. Mətnin qavranılması, inkişafı və təkmilləşdirilməsi məzmun problemlərinin həlli ilə əlaqəli şəkildə həyata keçirilir. Bu səbəbə görə də anlamanın asanlaşdırılması ilə paralel olaraq səsli oxuma tədrisinin bəzi komponentləri üzərində işləmək lazımdır: qrafem – fonemik assosiasiyalar, şifahi və frazal vurğu, fasilə, melodiya və oxumada səlis danışma. Ucadan oxumağın bu komponentlərini mənimsəmək üçün qavrayış və anlayışın bir mətn üzərində sinxron şəkildə həyata keçirildiyi yeganə oxu növü “eyni dərəcədə diqqətli oxu” istifadə edilməlidir. Əslində oxumağı öyrənməyin ilk mərhələsi başlanğıcda səsli bir şəkildə diqqətlə oxumaqdır. Xarici dildə oxumağın təbii şərtlərindən biri də yeni mətnləri ucadan oxumaqdır. Bu zaman tələbələr yeni dil materialını vurğulayır, lüğət ehtiyatını artırırlar.

Səsli oxu rejimi həm də düşüncə proseslərini fəallaşdırır, çünki düşüncə çətinliklə qarşılaşanda daha da aktivləşir, yeni mətnlərin oxunması və dərkə intensiv hazırlıqla təmin olunur. Mətnlərin oxunması zamanı bir sıra metodlardan istifadə oluna bilər. Məsələn, yeni mətnləri ucadan oxumaq “ən yaxşı oxu üçün müsabiqə” şəklində həyata keçirilə bilər. Bu rəqabət əvvəlki ilə müqayisədə daha yüksək bir test dərəcəsini təmsil etdiyi üçün 2-ci tur kimi qiymətləndirilə bilər. Oxu tədrisində qeyd etdiyimiz bütün bu üsullar bir yerdə istifadə olunmalıdır. Oxu əvvəlcə bir təlimat subyekti kimi çıxış edən, sonra tələbələri öyrətmək və inkişaf etdirmək üçün bir vasitə olan nitq fəaliyyətinin vacib bir növüdür. Hər hansı bir fəaliyyətdə olduğu kimi oxu prosesində də motivasiya – hədəf, icra və nəzarət kimi əsas komponentlər vardır. Motivasiyalı – hədəf komponenti kitabla işin məqsədini müəyyənləşdirmək, tədris ədəbiyyatını oxuyarkən konkret vəzifələr qoymaq bacarığı kimi başa düşülür. İcra komponenti

məndən aldığı məlumatları oxumaq və işləmək texnikasını (oxuma, əzbərləmə, anlama) əhatə edir. Əldə edilmiş nəticəni qarşıya qoyulmuş məqsədlə korrelyasiya etmək bacarığı idarəetmə komponentinin mahiyyətidir.

Oxuyub-anlama prosesinin düzgün təşkili və səmərəliliyini təmin etmək üçün əsas üç fəaliyyət növünü qeyd etmək lazımdır:

- Oxudan əvvəl baş verən fəaliyyət növləri;
- Oxu zamanı yerinə yetirilən fəaliyyət növləri;
- Oxudan sonra həyata keçirilən fəaliyyət növləri.

Oxudan əvvəl baş verən fəaliyyət növləri dedikdə, tələbələrin diqqətinin mətnin başlığına, əsas mövzu ilə əlaqəsinə, oxu mətninin növünə, mətnin məzmunu ilə tanışlıq dərəcəsinə və s. kimi məqamlara cəlb edilməsi nəzərdə tutulur.

Oxu prosesində tələbənin diqqəti məzmunun açılması, uyğunlaşdırma, suallara cavab, müqayisə etmə, qeyd götürmə, müstəqil fikir yürütmə və öz fikirlərini sərbəst şəkildə əsaslandırma kimi məsələlərə yönəldilir.

Oxudan sonrakı mərhələ əvvəlki iki mərhələyə nisbətən daha həlledicidir. Belə ki, bu mərhələdə tələbələr artıq müstəqil fikir yürüdür, suallara cavab verir, yaxud verilmiş cavablara uyğun sual seçir, müqayisələr edir, yeri gəldikdə mətnlə bağlı məsləhətlər verir.

Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, oxu tələbələrin öyrənməsi və inkişafının vacib bir hissəsidir. Savadlarını, dil və tələffüz bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək etməklə onların gələcək uğurlarını təmin etmək mümkündür.

Orxan Bəşirli

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0009-0006-1018-7851>

bashirli.orkhan@gmail.com

Xarici investisiya qoyuluşunda investorlarla dövlətlər arasında ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı mübahisələr: investorun iqtisadi maraqları və ümumi qaydanın qorunması

***Açar sözlər:** xarici investisiya, investor, iqtisadi maraq, ümumi qayda, ətraf mühit*

***Keywords:** foreign investment, investor, economic interest, public order, environment*

Xarici investisiyaların qoyulması zamanı dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın müəyyən sektorları istisna edilir. Bunun əsas səbəbi kimi bir çox hallarda ictimaiyyətin ümumi maraqları, dövlət təhlükəsizliyi və dövlətin müəyyən dövrdəki siyasi xətti çıxış edir. Analoji mövzunun son zamanlarda dünyanın investisiya qəbul edən müxtəlif dövlətlərində müzakirə edilməsi və nəticə olaraq xarici investisiyanın qoyuluşu zamanı qeyd edilən maraqlarla iqtisadi faydanın balanslaşdırılması istiqamətində müvafiq normativ bazanın formalaşdırıldığını nəzərə alsaq, Azərbaycanda da xarici investisiyaların artdığı bir dövrdə bənzər yanaşmaların tətbiq edilməsi məqsədəuyğundur.

Investor – dövlət mübahisələri arasında ətraf mühitlə bağlı mübahisələr xüsusi çəkiyə malikdir. Hazırkı göstəricilərə əsasən sözügedən predmet üzrə həlli yekunlaşmış və ya davam edən ən az 175 iş mövcuddur (UNCTAD, 2022). Həmin işlərin bir çoxunda ətraf mühitə zərər verən fəaliyyətləri tənzimləyən və ya ətraf mühiti qoruyan tədbirlər mübahisələndirilir ki, statistikaya əsasən 1987-2021-ci illər aralığında baxılmış bu tip işlərin 40%-

i dövlətin, 38%-i isə investorların lehinə nəticələnmişdir (UNCTAD, 2022). Beynəlxalq praktikada ümumi olaraq qəbul edilir ki, müsadirə tədbirinin qanuniliyi aşağıda qeyd edilən tələblərlə şərtlənir. Bu tələblər əksər sazişlərdə (müqavilələrdə) öz əksini tapmışdır və onlar məcmu şəkildə yerinə yetirilməlidir:

1. *Tədbir ictimai məqsədə xidmət etməlidir.* Yəni ətraf mühit üzrə tədbirlərə münasibətdə həmin tədbir birbaşa və ya dolaylı yolla ətraf mühitin qorunmasına yönəlməlidir.

2. *Tədbir ayrı-seçkilik xarakteri daşımamalıdır.* Belə ki, tətbiq edilən tədbir eyni şərtlər (sektor, fəaliyyət istiqaməti, bazar payı və s.) daxilində fəaliyyət göstərən investorlara münasibətdə fərqli nəticələr nəzərdə tutmamalıdır.

3. *Prosedural tələblər gözlənilməlidir.* İnvestorlara lazımı bildirişlər verilməli, dinləmələrə icazə verilməli və icazənin rədd edilməsi dəyərləndirilərkən bütün hüquqi prosedura riayət edilməlidir. Çünki mübahisələrin əksəriyyəti prosedur məsələsində ədalətin inkar edilməsindən, investorun hüquqlarının təmin edilməsində və həyata keçirilməsində olan mövcud prosedural çatışmazlıqlardan yaranır.

4. *Milliləşdirmə tədbiri tez, adekvat və effektiv kompensasiya ilə müşayiət olunmalıdır.* “Tez kompensasiya” tələbi “lazımsız gecikmə olmadan” mənasını ifadə edir. “Adekvat kompensasiya” ifadəsinə gəldikdə isə bu, müsadirə edilən investisiyanın bazar dəyərinə bərabərdir. Qeyri-qanuni müsadirəyə görə dəymiş ziyanın miqdarı qanuni şəkildə alınan kompensasiyadan heç də fərqlənmir. Qeyri-qanuni müsadirə dövlət məsuliyyətinin ümumi qaydalarına tabe olduğu halda, kompensasiya ilə müşayiət olunan qanuni müsadirə belə deyildir. Qeyri-qanuni müsadirə baş verdikdə, zərərin ödənilməsi mümkün qədər, qanunsuz hərəkət edilməsəydi, mövcud olan vəziyyəti bərpa edəcək formada edilməlidir.

Bunun əksinə olaraq, qanuni özgəninkiləşdirmə üçün kompensasiya alınarkən isə bu, faktiki bazar dəyərini əks

etdirməlidir. Burada fərq əsasən itirilmiş mənfəətin miqdarına aiddir. “Effektiv” kompensasiya tələbi isə o deməkdir ki, ödəniş asanlıqla konvertasiya olunan valyutada aparılmalıdır (Dolzer, Schreuer, 2012, s. 90-92).

Ədəbiyyat

1. Dolzer, R., Schreuer, C. (2012). *Principles of International Investment Law*. Oxford University Press.
2. Sazişə Əsaslanan İnvestor-Dövlət Mübahisələrinin Həlli Keysləri və İqlim Fəaliyyəti. (2022). *Ticarət və İnkişaf üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Konfransı*.
3. Treaty-based Investor-State Dispute Settlement Cases and Climate Action. (2022). *United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD)*.

Səadət Quliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0000-0001-7766-4292>

quliyevaseadet08@gmail.com

Təlim prosesinin effektiv təşkili strategiyaları

Açar sözlər: *nəzəriyyə, ideologiya, texnologiya, interaktiv, evristik təlim*

Keywords: *theory, ideology, technology, interactive, heuristic learning*

XXI əsrin başlanğıcında Azərbaycan təhsil sisteminin yenidən qurulması, modernləşdirilməsi və bu işlərin təşkilində fəal və interaktiv metodlardan istifadə olunmaqla yerinə yetirilməsi prioritet problem hesab edilir. Onların həll olunması üçün yeni pedaqoji araşdırmalara ehtiyac duyulur. Təhsil sisteminin inkişaf tendensiyası, fəal və interaktiv metodlar sahəsində novator müəllimlərin iş üsullarına dair toplanmış faydalı təcrübələr, pedaqoji-psixoloji tədqiqatların nəticələri onu deməyə əsas verir ki, hazırda insan kapitalının formalaşdırılması istiqamətində təhsilimizdə xeyli irəliləyişlər əldə edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq, təhsilimizdə təkmilləşdirilməli və dünya təhsil sisteminə inteqrasiyanı sürətləndirmək üçün görülməli işlər də çoxdur. Hazırda bu sahədə aparılan işlər yenilənmə tələb edir. Bu proses fəal və interaktiv metodların tətbiqinin təkmilləşdirilməsini təhsildə texnoloji yanaşmaların tətbiqini aktuallaşdırır.

Təcrübə və müşahidələr sübut edir ki, təhsilimizin bütün pillə və səviyyələrində müasir təlim texnologiyaları üçün aşağıdakılar daha səciyyəvidir: Müəllimin özünün fəallığı ilə tələbənin (şagirdin) yaradıcı fəallığa cəlb edilməsi; Tələbənin (şagirdin) aktiv fəaliyyəti və bu zaman onlara elementar bacarıqların aşılınması; Müəllimin tələbələrle (şagirdlərlə) və tələbələrin (şagirdlərin) bir-biri ilə əməkdaşlığı; Hərəkətli, süjetli, didaktik, rollu oyunlardan istifadə, sosial bərabərliyin və psixoloji şəraitin yaradılması.

Müasir təlim texnologiyalarının xarakterik xüsusiyyəti onun tələbələrə bir çox yeni keyfiyyətləri aşılmasıdır. Bu baxımdan müasir təlim texnologiyaları tələbələrə aşağıdakı keyfiyyətləri aşılmalıdır: müstəqil düşünmək, sərbəst fikir söyləmək; öz təcrübəsini və biliyini təhlil etmək; özünü qiymətləndirmək; əməkdaşlıq etməyi (başqaları ilə işləməyi bacarmaq, ümumi məqsədə çatmaq üçün işin bölüşdürülməsi); başqalarını dinləməyi, müxtəlif fikirlərə hörmət etməyi və dözümlü olmağı; fikirlərini arqumentlərlə izah və sübut etməyi; kreativ təfəkkürün inkişafını; birgə həll yollarını müəyyənləşdirməyi və qərar çıxarmağı. Müasir təlim texnologiyaları dərəcə qədər hazırlıq prosesində müəllimin, dərəcə isə tələbələrin fəallığını tələb edir.

Müasir təlim texnologiyalarının köməkliyi ilə təlimin həm təhsiləndirici, həm inkişafətdirici, həm də tərbiyələndirici funksiyaları özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir və təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olur.

Fəal təlim tələbələrin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlimi nəzərdə tutur.

Çox vaxt bu anlayışın sinonimi kimi “interaktiv təlim metodları” anlayışından istifadə olunur. Belə ki, “interaktivlik” termini “dialogu, qarşılıqlı təsiri” bildirir. Bu təlim metodunu ifadə etmək üçün həmçinin “problem – dialoji”, “problemlı”, “evristik təlim” anlayışlarından da istifadə olunur. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, fəal və interaktiv təlim metodlarının funksiyaları arasında müəyyən sədə vardır. Fəal (interaktiv) təlimin aşağıdakı cəhətləri səciyyəvi xarakter daşıyır: müəllim tərəfindən şüurlu surətdə (iradi olaraq) idraki problem situasiyasının yaradılması; problemin həlli prosesində tələbənin fəal tədqiqatçı mövqeyinin stimullaşdırılması; tələbələr üçün yeni və zəruri olan biliklərin müstəqil kəşfi, əldə edilməsi və mənimsənilməsi üçün şəraitin yaradılması (Mehrabov, 2007, s.105).

Yeni yanaşmanın mahiyyəti ondadır ki, təlim tələbənin yaddaşının təkcə yeni elmi biliklərlə (informasiya ilə) zənginləşdirilməsinə deyil, həm də təfəkkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha

çox biliklərin müstəqil əldə edilməsinə və mənimsənilməsinə, ən mühüm bacarıq və vərdislərin, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin qazanılmasına yönəlməlidir. Bu zaman tələbələr müəllimin rəhbərliyi altında xüsusi seçilmiş, asan başa düşülən və yadda qalan, ən vacib təlim materialının öyrənilməsi prosesində fakt və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını aşkar etməyi, nəticə çıxarmağı, mühüm və dərin ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənirlər.

Tələbənin mövqeyi – “kəşf edən”, “tədqiqatçı” mövqeyidir; o, gücü çatdığı məsələlər və problemlərlə üzləşərkən bunları müstəqil tədqiqat prosesində həll edir.

Müəllimin mövqeyi – fasilitator (“bələdçi”, “aparıcı”) mövqeyidir, problemləli vəziyyətləri planlı və istiqamətlənmiş surətdə təşkil edir, tələbələr qarşısında tədqiqat məsələlərinin meydana çıxmasına şərait yaradır və onların həllinə metodik kömək göstərir. Fəal (interaktiv) təlim metoduna aşağıdakı spesifik xüsusiyyətlər malikdir:

Təlimin subyekt- subyekt xarakter daşması;

Tələbənin fəal öyrənmə mövqeyi;

Tələbə təfəkkürünün müstəqilliyi və sərbəstliyi;

İştirakçıların bütün dərs zamanı fəallığı;

Tədris prosesinin səmərəliləşdirilməsi yolları;

Dərsin əvvəlində problemləli situasiyanın yaradılması və dərs prosesinin problemin həllinə yönəldilməsi;

Düşündürücü və istiqamətləndirici suallar vasitəsilə tələbələrin yeni bilikləri müstəqil kəşf etməyə yönləndirilməsi;

Təlimin tədqiqat üsulu vasitəsi ilə keçirilməsi;

Dərsin dialoq şəklində aparılması, əks-əlaqənin yaradılması.

İnteraktivlik təlim prosesində müəllim və tələbə arasında münasibət işin gedişindən, mövzudan, şərhdən, dialoqdan, rollu oyundan həmin anda meydana çıxan yanaşma, izah, dialoq və s. ibarətdir. Yəni bu, əvvəldən planlaşdırılmır, işin-təlim prosesinin gedişi bu məqamı ortaya çıxarır və daha çox tələbənin müstəqilliyi, müdaxiləsi ilə baş verir. Digər tərəfdən, interaktivlik tələbələrin özləri arasında da ola bilər. Əsas cəhət odur ki, bu prosesdə əməkdaşlıq edən öyrə-

nənlər və öyrədən eyni hüquqlu mövqedə dayanırlar. Təbii ki, müəllim öyrədən olaraq bələdçi, fasilitator, məsləhətçi funksiyasını yerinə yetirir: şagirdlərin işlərinə müdaxilə etmədən problemləri qoyur, istiqamət verir, nəzarət edir, axtarış istiqamətlərini hazırlamağa kömək edir, amma təlim tapşırıqları üzərində tələbələr özləri birlikdə – öz aralarında tədqiqat aparır, diskussiya apararaq işləyirlər.

Fəal (interaktiv) təlim metodunun tədris prosesinə daxil edilməsi tələbələrin passivliyinin aradan qaldırılmasına, lazım olan təffəkkür xüsusiyyətlərinin və yaradıcılığın formalaşdırılması və təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, Ə. (2006). Yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri. *Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri*, 37.
2. Mehrabov, A. (2007). *Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri*. Mütərcim.
3. Nəzərov, A. (2012). *Müasir təlim texnologiyaları*. ADPU.

Gunel Huseynova

Azerbaijan State Pedagogical University

<https://orcid.org/0009-0006-8084-3615>

gunel_huseynova2017@mail.ru

The Impact of Task-Based Learning on Enhancing Communicative Competence in English Language Education

Keywords: *task-based learning, communicative competence, learner autonomy, english language teaching, language acquisition*

Açar sözlər: *tapşırıq əsaslı öyrənmə, kommunikativ səlahiyyət, tələbə avtonomluğu, ingilis dili tədrisi, dil qəbulu*

This study examines the effects of task-based learning (TBL) on the development of communicative competence among English language learners. The research highlights how TBL, through real-life communication tasks, fosters learner engagement, autonomy, and practical language use, contrasting traditional grammar-focused approaches. Data collected from a group of intermediate-level students demonstrate significant improvement in both oral and written communication skills after implementing task-based activities. The findings suggest that integrating TBL methodologies can substantially enhance learners' ability to use English effectively in authentic contexts, thus promoting both motivation and long-term retention (Smith, 2020; Johnson, 2018, p. 45).

Recent pedagogical trends emphasize learner-centered approaches that prioritize meaningful communication and active participation. Task-based learning (TBL) has emerged as a prominent methodology that aligns with these principles by engaging students in authentic language use rather than isolated linguistic drills (Willis, 1996). This approach supports the

development of communicative competence, which includes grammatical, sociolinguistic, discourse, and strategic competences necessary for effective communication (Canale & Swain, 1980).

The study involved 30 intermediate-level EFL learners enrolled in a university language program. Over a 12-week period, students participated in structured communicative tasks designed to simulate real-life situations such as ordering food, making travel arrangements, and participating in discussions. Pre- and post-intervention assessments measured improvements in speaking and writing skills. Analysis of assessment scores showed an average increase of 25% in communicative competence, with marked gains in fluency and interaction strategies. Learners reported higher motivation and confidence, attributing their progress to the contextualized and purposeful nature of TBL activities (Brown, 2019, p. 102). The findings corroborate existing literature that supports the integration of TBL to bridge the gap between language knowledge and practical use (Nunan, 2004). The implementation of task-based learning in English language classrooms enhances communicative competence by providing learners with opportunities for authentic interaction. This method fosters learner autonomy and motivation, making it an effective alternative to traditional grammar-based instruction. Future research should explore longitudinal effects and adaptations for different proficiency levels.

References

1. Brown, H.D. (2019). *Principles of Language Learning and Teaching*. Pearson.
2. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics*, 1(1), 1-47.

3. Johnson, K. (2018). *Task-Based Language Teaching*. Cambridge University Press.
4. Nunan, D. (2004). *Task-Based Language Teaching*. Cambridge University Press.
5. Smith, J. (2020). Task-based learning and learner motivation. *Journal of Language Teaching*, 12(3), 34-56.
6. Willis, J. (1996). *A Framework for Task-Based Learning*. Longman.

Tamara Dərziyeva

Bakı Dövlət Universiteti Qazax filialı

<https://orcid.org/0009-0007-0770-0121>

tderziyeva@mail.ru

Fizikanın tədrisində səmərəli tədris metodları

Açar sözlər: *fizika təhsili, elmi-pedaqoji yanaşma, müasir təlim, problem yönüli öyrənmə, rəqəmsal texnologiyalar*

Keywords: *physics education, pedagogical approach, modern instruction, problem-based learning, digital tools*

Fizikanın tədrisi elmi biliklərin şagirdlərə çatdırılması ilə yanaşı onların dünyagörüşünün formalaşmasına, analitik düşüncə və tənqidi yanaşma bacarıqlarının inkişafına da xidmət edir. XXI əsr bacarıqları arasında kompleks problem həlli, əməkdaşlıq və informasiya savadlılığı mühüm yer tutur. Bu kontekstdə fizika dərslərində istifadə olunan təlim metodlarının müasir tələblərə uyğunlaşdırılması zərurəti meydana çıxır. Elmi-pedaqoji yanaşma ilə seçilən səmərəli təlim metodları yalnız məlumat ötürmək məqsədi daşımır, həm də şagirdin fəal iştirakını təmin edən və onun fərdi inkişafını dəstəkləyən mexanizmlərdir (Ausubel, 1968; Bransford, 2000).

1. Ənənəvi və müasir təlim yanaşmalarının müqayisəsi. Ənənəvi təlim yanaşmalarında müəllim bilik daşıyıcısı və şagird isə passiv dinləyici mövqeyində çıxış edir. Halbuki, müasir təlim yanaşmaları – xüsusilə konstruktivist modelə əsaslanan təlim – şagirdin bilik quruculuğunda fəal iştirakını nəzərdə tutur. Müasir metodlarda müəllim fasilitator rolunda çıxış edir və şagirdin öyrənmə prosesinə rəhbərlik edir. Bu dəyişikliklər elmi-pedaqoji araşdırmalarla dəstəklənir və öyrənmənin keyfiyyətini artırdığı sübut olunmuşdur (Ausubel, 1968; Bransford, 2000).

2. Problemyönlü təlim (PBL). Problemyönlü təlim elmi tədqiqat məntiqinə əsaslanan bir modeldir. Bu yanaşma zamanı

şagirdlərə real həyatdan götürülmüş problemlər təqdim edilir və onlardan bu problemlərin həlli üçün müxtəlif elmi yanaşmaları araşdırmaq tələb olunur. PBL metodu şagirdləri tənqidi düşünməyə, məlumat toplamağa, hipotez qurmağa və sübut etməyə sövq edir. Eyni zamanda, bu metod əməkdaşlıq və ünsiyyət bacarıqlarının da inkişafına səbəb olur. Fizika dərslərində PBL modelləri istənilən mövzuya integrasiya edilə bilər – məsələn, enerjinin qorunması, elektrik dövrləri və ya hərəkətin dinamikası problemləri üzərində tədqiqat aparmaqla (Hmelo-Silver, 2004; Savery, Duffy, 1995).

3. Layihə əsaslı öyrənmə. Layihə əsaslı təlim şagirdlərin bir mövzu və ya problem üzərində dərinləşdirilmiş şəkildə işləməsinə imkan yaradır. Bu zaman şagirdlər təqdimat etmək üçün tədqiqat aparır, eksperimentlər həyata keçirir. Bu metod şagirdin məsuliyyət hissini artırır, vaxtın planlaşdırılması və araşdırma bacarıqlarını formalaşdırır. Fizika dərslərində şagirdlərə “qlobal istiləşmə”, “alternativ enerji mənbələri”, “elektrik enerjisinin istehsalı” kimi mövzularda layihə verilməklə onların tədqiqatçılıq və yaradıcı düşünmə qabiliyyətləri gücləndirilə bilər (Bell, 2010; Thomas, 2000).

4. Eksperiment və laboratoriya əsaslı təlim. Fizikanın eksperimentə əsaslanan bir elm sahəsi olması onu digər fənlərdən fərqləndirir. Eksperiment əsaslı təlim şagirdlərin öz müşahidələri və nəticələri ilə elmi qanunları dərk etməsinə şərait yaradır. Bu zaman laboratoriya şəraitində aparılan təcrübələr, virtual laboratoriyalar və ya simulyasiyalar istifadə oluna bilər. Şagirdlər eksperiment zamanı hipotez irəli sürür, dəyişənləri müəyyənləşdirir və nəticələri şərh edirlər. Bu proses onların elmi tədqiqat metodları ilə tanış olmalarını təmin edir. Beləliklə, laboratoriya əsaslı təlim şagirdlərin elmi savadlılığını artırır və öyrəndikləri bilikləri praktikada tətbiq etmək imkanı yaradır (Finkelstein, 2005; Hofstein, Lunetta, 2004).

5. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi. Fizika tədrisində müxtəlif simulyasiya proqramları (PhET, Crocodile Physics və s.), interaktiv lövhələr, onlayn test platformaları və videodərslərdən istifadə tədris keyfiyyətini artırır. Rəqəmsal resurslar abstrakt anlayışların vizuallaşdırılmasına və distant təhsil şəraitində keyfiyyətli dərs keçməyə şərait yaradır. Şagirdlərə öyrəndikləri mövzularda təqdimatlar hazırlamaq, onlayn layihələrdə iştirak etmək və ya fərdi təcrübələr aparmaq imkanı verilir. Bu texnologiyalar həmçinin müəllimlərin qiymətləndirmə prosesini fərdiləşdirməsinə və dərs materiallarını şagirdlərin səviyyəsinə uyğunlaşdırmasına imkan verir (OECD, 2018; Vygotsky, 1978).

6. Təlim metodlarının effektivliyini artırmaq üçün təkliflər. Fizika tədrisində təlim metodlarının effektivliyini artırmaq üçün ilk növbədə müəllimlərin fasiləsiz metodiki hazırlığı təmin olunmalıdır. Müəllimlər yeni pedaqoji yanaşmalarla tanış olmalı, interaktiv dərslər keçmək bacarıqlarını inkişaf etdirməlidirlər. Eyni zamanda məktəblərdə müasir laboratoriya avadanlıqları və İKT infrastruktur təmin olunmalı, şagirdlərə təcrübə aparmaq və araşdırmalar aparmaq imkanı yaradılmalıdır. Dərsliklər və tədris materialları müasir təlim metodlarına uyğunlaşdırılmalı, tənqidi düşünmə və problem həllinə yönəlik tapşırıqlarla zənginləşdirilməlidir. Təklif olunan bu yanaşmalar təhsil sisteminə keyfiyyətin yüksəlməsinə və şagirdlərdə elmi marağın artmasına xidmət edəcəkdir (Bransford, Brown, Cocking, 2000; OECD, 2018).

Ədəbiyyat

1. Ausubel, D.P. (1968). *Educational Psychology: A Cognitive View*. Holt, Rinehart and Winston.
2. Bransford, J.D., Brown, A.L., Cocking, R.R. (2000). *How People Learn*. National Academy Press.

3. Bell, S. (2010). *Project-Based Learning for the 21st Century: Skills for the Future*. The Clearing House.
4. Finkelstein, N.D. et al. (2005). *When learning about the real world is better done virtually: A study of substituting computer simulations for laboratory equipment*. Phys. Rev. ST PER.
5. Hofstein, A., Lunetta, V.N. (2004). *The laboratory in science education: Foundations for the twenty-first century*. Science Education.
6. Hmelo-Silver, C.E. (2004). Problem-Based Learning: What and How Do Students Learn? *Educational Psychology Review*.
7. OECD. (2018). *The Future of Education and Skills: Education 2030*.
8. Savery, J.R., Duffy, T.M. (1995). *Problem Based Learning: An instructional model and its constructivist framework*. Educational Technology.
9. Thomas, J.W. (2000). A Review of Research on Project-Based Learning.
10. Vygotsky, L.S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*.

Parvana Babaeva

Baku State University

PhD student

<https://orcid.org/0009-0008-4221-5364>

babayeva.parvana@list.ru

Structure of the Mechanism of Protection of the Constitutional Right to Personal Inviolability

Keywords: *human rights, personal inviolability, defense mechanism, international court, legal act, constitution*

Açar sözlər: *insan hüquqları, şəxsi toxunulmazlıq, müdafiə mexanizmi, beynəlxalq məhkəmə, hüquqi akt, konstitusiya*

The correlation and interaction of international and domestic law in the field of human rights protection is one of the topical problems of legal science and practice. The problem of human rights is complex, comprehensive and multidimensional. It is characterized by international legal, political, economic, social, cultural, legal and other aspects.

Having originated in ancient times, human rights acquire universal significance only in the bourgeois era, with the establishment of the principles of freedom and legal equality in society. Their further evolution coincides with the three eras of new and modern history, which have left their mark on the nature of understanding of human rights, the degree of their universality, as well as mechanisms for their realization and protection. As a result, the concept and structure of human rights include a number of cultural and historical layers, each of which is referred to in the literature as a generation of human rights.

Thus, the first generation of human rights - political and civil rights - were formed with the victory of bourgeois revolutions in Europe. Their theoretical basis was the concepts of bourgeois liberalism, natural law, social contract, and separation of

powers. Human rights were seen as one of the cornerstones of the constitutional system. This concept proceeded from the fact that the fundamental rights of man and citizen by virtue of their natural and inalienable nature have priority over the positive law of the state. The latter may not restrict an individual's freedom beyond what is provided for in the social contract.

The second generation of human rights - economic, social and cultural - reflected a different historical context. It is important to emphasize that the period of formation of the second generation of human rights coincided with the end of the Second World War, the establishment of the United Nations and the beginning of the adoption of the International Bill of Human Rights within its framework. During this period, human rights acquired a double dimension - not only national but also international.

Third-generation human rights emerged in a context where the International Bill of Human Rights, as well as a significant number of international legal instruments developing it, had already been adopted. They reflect the deep cultural and historical specificity of the Afro-Asian developing countries in terms of their past colonial dependence. The peculiarity of this concept is the increased attention to the problem of development of these peoples. Hence the proclamation of their right to development, to a favorable environment, to international peace and security, etc. The consequence of this approach is to emphasize the importance of social, economic and cultural rights in the overall set of human rights. International legal documents in the field of human rights and freedoms began to be adopted intensively after the Second World War. The first such document was the Universal Declaration of Human Rights adopted by the III session of the UN General Assembly on December 10, 1948. Since then, December 10 has been proclaimed Human Rights Day by the decision of the UN.

On December 18, 1966, two other major human rights instruments were opened for signature and subsequent ratification: the International Covenant on Civil and Political Rights and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. The Covenants entered into force in 1976. It should be noted that these three documents constitute a kind of charter of human rights, as they are the foundation, the basis of the field of human rights and freedoms in international law

A special group of human rights acts is represented by documents; aimed at suppressing crimes against humanity, such as: war crimes, genocide, apartheid, etc.; documents aimed at combating gross mass violations of human rights, affecting the interests of large masses of the population or entire nations and can have serious international consequences, adversely affecting interstate relations. Numerous governmental and non-governmental organizations are involved in the protection of human rights at the international level. Control mechanisms for monitoring the state of human rights in certain areas are also in place in the specialized agencies of the United Nations.

European human rights protection includes both the legal norms of conventions and agreements adopted by countries within the Council of Europe, the Organization for Security and Cooperation in Europe and other European organizations for the protection of human rights, and direct judicial protection by the European Court of Human Rights in Strasbourg.

As we can see, one of the most important processes in the mechanism of human rights protection is the convergence of different legal systems, national legislations with the norms of international law. The international legal mechanism for the protection of human rights is commonly referred to as a control mechanism, since the main function of the bodies acting within this mechanism is to control the fulfillment by states of their obligations under international law relating to human rights.

Tarana Abbasova

Azerbaijan University

Master student

<https://orcid.org/0009-0007-9770-4037>

taranaabbasova78@gmail.com

Stages and Priority Directions of the Formation of Post-Oil Economy in Azerbaijan

Keywords: *post-oil economy, economic diversification, non-oil sector, digitalization, green energy*

Açar sözlər: *post-neft iqtisadiyyatı, iqtisadi diversifikasiya, qeyri-neft sektoru, rəqəmsallaşma, yaşıl enerji*

Looking back at Azerbaijan's economic development history, it is clear that for many years, the oil and gas sector was the main driving force of the economy. Especially in the early years of independence, the oil industry played a decisive role in solving serious socio-economic problems, stabilizing the economy, and increasing foreign currency reserves. The signing of the internationally known "Contract of the Century" in 1994, followed by large-scale energy projects, attracted significant foreign investment to the country, turning the oil sector into the locomotive of the national economy. As a result, Azerbaijan's economic growth was directly linked to oil revenues for a long time.

However, over time, changes in the global energy markets-especially sharp fluctuations in oil prices-clearly revealed the risks of excessive dependence on this sector. Relying solely on oil posed serious challenges to both state revenues and social welfare stability. Moreover, the global shift towards alternative energy sources and "green economy" trends raised questions about the sustainability of oil revenues.

Taking all these factors into account, since 2015, the Azerbaijani government has started to take more purposeful and consistent steps towards economic diversification, developing non-oil sectors, and preparing for the post-oil era. This approach is not only aimed at increasing economic competitiveness but also holds strategic importance for national security, social welfare, and strengthening the country's international position. Currently, transitioning to a post-oil economy is one of the key priorities of the government's long-term development strategy. Various reforms are being implemented, strategic roadmaps prepared, state support for non-oil sectors increased, export opportunities expanded, and measures taken to develop a competitive human capital. This article analyzes the main stages of Azerbaijan's transition to a post-oil economy and the priority development areas identified within this process. The aim is to clearly explain the reforms carried out, results achieved, and sectors prioritized for sustainable economic growth in the future.

Stages of Formation of the Post-Oil Economy. Azerbaijan's transition to a post-oil economy occurs in several stages. The first stage involves the development and implementation of state programs aimed at strengthening non-oil sectors. This phase focuses mainly on agriculture, industry, tourism, and services. Economist Ilgar Aliyev (2021) notes that the goal of these programs is to reduce dependence on the oil sector and create conditions for sustainable development. The second stage is dedicated to enhancing human capital and innovation potential. Ilgar Guliyev (2020) argues that successful economic diversification requires qualitative improvements in human resources, with acquisition of new skills and knowledge. This, in turn, promotes the development of high-tech sectors and the expansion of the digital economy. The third stage promotes the green economy and sustainable

development. Aqil Mehdiyev (2022) emphasizes that the application of green technologies, ecological sustainability, and efficient use of natural resources are key factors ensuring the long-term stability of Azerbaijan's post-oil economy. He also stresses that innovation and digitalization should be strategic priorities, and ongoing institutional reforms accelerate economic diversification. Foreign researchers Hausmann and Hidalgo (2014) show that for resource-based countries, increasing economic complexity and developing technology-based industries are essential conditions for sustainable long-term growth. They highlight that enhancing economic complexity by moving towards new technologies and innovative products is critical for sustainable development in resource-rich countries. In this regard, Azerbaijan's steps towards digital and green economies respond well to global challenges. Among the priority sectors for Azerbaijan's post-oil economy are the modernization of non-oil industry and agriculture, transition to digital technologies, and the development of tourism and logistics. State programs focus on increasing investments and expanding international cooperation in these fields. Transitioning to a post-oil economy serves important goals such as maintaining macroeconomic stability, strengthening economic diversification, creating new jobs, and improving citizens' welfare. Economic diversification across various sectors plays a crucial role in this transition. According to official statistics from 2023, more than 60% of Azerbaijan's GDP now comes from non-oil sectors, representing a 20% increase compared to the 2010s. Economist Ilgar Aliyev also confirms that this growth reflects a reduction in the economy's dependence on oil and demonstrates the effectiveness of state programs supporting non-oil sectors. The next stage focuses on human capital development. For

example, according to the Ministry of Education, between 2020 and 2024, the number of graduates in technical and technological specialties increased by 15%. This is a positive indicator of Azerbaijan's preparation to shift towards an innovation-driven economy based on new technologies.

Significant progress is also made in developing the green economy. The Ministry of Energy reports that in 2023, renewable energy accounted for 12% of the country's total energy production, which is three times higher than in 2015, reflecting Azerbaijan's accelerated transition to environmentally friendly energy sources. Non-oil industry grew by 7.5% in 2023, demonstrating the impact of economic diversification. Meanwhile, the tourism sector saw over 30% growth in 2022 after the COVID-19 pandemic, clearly indicating the increasing competitiveness of Azerbaijan's economy in new sectors. The digital economy is also rapidly developing. In the first quarter of 2024, this sector recorded a 10% growth rate, showing the expanding role of information technology in the national economy. For Azerbaijan, the post-oil economy is no longer just a new stage of economic development or a short-term strategy; it also serves as a crucial mechanism for ensuring national security, social stability, and long-term prosperity. The gradual shift away from an oil-revenue-based economic model, diversification of the economy, and the development of non-oil sectors are considered one of the main pillars of Azerbaijan's future economic independence. Particularly, the modernization of the agricultural sector, expansion of industrial production, enhancement of competitiveness in the service sector, development of tourism, logistics, and other fields, as well as integration of digital technologies and green economy priorities create conditions for the more sustainable and resilient restructuring of the country's current economic frameworks. This approach will

further strengthen Azerbaijan's position in the international economic relations system and enable the country to achieve its sustainable development goals more rapidly. For Azerbaijan, the transition to a post-oil economy is not only a new economic strategy but also a guarantee of national security and social welfare. Statistical indicators prove that over the past decade, the share of the non-oil sector in GDP has increased from 40% to 60%, the number of technically skilled specialists has risen, and the share of renewable energy sources has tripled. These figures allow Azerbaijan to take a stronger position in the global economy and achieve sustainable development targets. The state's steps toward economic diversification, digitalization, and transition to green technologies strengthen the domestic market and increase competitiveness in foreign markets. Thus, the post-oil economy acts as a key factor in maintaining the country's macroeconomic stability and ensuring long-term economic, social, and environmental sustainability.

The steps taken today- application of innovative technologies, digitalization, expansion of export opportunities, and economic diversification -serve not only to improve economic indicators but also to increase the welfare of the population, create new jobs, and maintain social stability. The transition to a post-oil economy, while preserving Azerbaijan's macroeconomic stability, lays the groundwork for forming a modern economic model adapted to new technological challenges, revitalizing the domestic market, and creating an economic environment less dependent on external influences. In conclusion, the post-oil economy is not limited to technical elements of economic policy; it also acts as a strategic priority directly defining the social welfare of society, the development of human capital, and the country's international reputation.

Sakina Bayramova

Azerbaijan University

Master student

<https://orcid.org/0009-0005-9546-6114>

sakina.bayramova89@inbox.ru

Microfinancing Issues of Small and Medium Enterprises (SMEs)

Keywords: *small and medium enterprises, financing, microfinance, financial accessibility, economic development*

Açar sözlər: *kiçik və orta sahibkarlıq, maliyyələşdirmə, mikromaliyyə, maliyyə əlçatanlığı, iqtisadi inkişaf*

Small and medium enterprises (SMEs) are considered one of the main pillars of the global economy in the modern era. These business entities play an invaluable role in ensuring economic growth, enhancing social welfare, supporting balanced regional development, and creating new jobs in both developed and developing countries. SMEs also contribute to the formation of local markets, increase export potential, foster innovation and the application of technology, and promote the economic activity of various social groups, particularly women and youth. All these factors once again prove the strategic importance of SMEs for the sustainable development of the economy.

In the Republic of Azerbaijan, the development of the SME sector also holds a significant place among the state's economic priorities. The role of SMEs in the development of the non-oil sector of the economy, the enhancement of economic activity in the regions, and the improvement of social welfare is undeniable. The State Support Concept for the Development of Small and Medium Enterprises of the Republic of Azerbaijan (2018) identifies the creation of a favorable business environment, reduction of tax and administrative burdens,

stimulation of innovative initiatives, and expansion of access to financial resources as key goals for promoting SME development. Nevertheless, despite these positive initiatives, one of the main challenges facing the development of SMEs in Azerbaijan remains the limited access to financial resources. The traditional banking sector considers SME entities as high-risk partners when issuing loans, thereby significantly restricting their financing opportunities. The underdevelopment of credit guarantee funds, strict collateral requirements, high interest rates, and the short-term nature of loans further complicate SMEs' access to capital. To fill this gap, microfinance institutions operate by offering small-scale, short-term, and more accessible financial products, playing an essential role in meeting the financial needs of SMEs. These institutions serve as an important source of financial support for individual entrepreneurs and small businesses that are considered too risky by the traditional banking sector but hold substantial economic potential.

The state's role in the development of SMEs is particularly evident through the provision of financial support, guarantees, and subsidies. These issues are specifically regulated by the Law of the Republic of Azerbaijan "On State Support for Entrepreneurship," which identifies the improvement of SMEs' access to finance as one of its primary objectives. Small and medium-sized enterprises (SMEs) play an essential role in economic development, increasing employment, and enhancing social welfare. This sector not only facilitates the application of innovations but also serves the diversification of the economy, particularly in reducing dependence on oil. In developing countries like Azerbaijan, the development of SMEs is one of the priority areas of economic policy. However, the main constraint faced by small and medium-sized businesses is limited access to financial resources. Microfinancing refers to

the provision of small-scale loans and other financial services to economically vulnerable groups, including small entrepreneurs. Unlike traditional bank loans, this mechanism provides financial support to low-income individuals or entrepreneurs with poor credit histories. Microfinancing serves as an invaluable tool to facilitate the market entry of small business entities, expand their activities, and ensure sustainable development. Microfinance services also contribute to economic inclusivity by fostering social justice, accelerating regional development, and reducing poverty. International experience demonstrates that microfinancing is a key tool in expanding financial support for various segments of the economy and developing entrepreneurship, particularly in agriculture and the service sector, both in developed and developing countries.

In Azerbaijan, the improvement and development of microfinancing mechanisms, as well as expanding SMEs' access to financial resources, have been identified as priorities within state programs and specific projects. Strengthening the legal framework and institutional mechanisms, as well as enhancing the capabilities of financial institutions, are necessary for the sustainable development of the national economy and the stimulation of entrepreneurship. Thus, the microfinancing of small and medium-sized enterprises is an indispensable tool for both the development of the economic structure and the provision of social stability. In addition to increasing the country's overall economic potential, it also significantly contributes to raising the welfare of the population and the development of regions.

The types and volumes of financial resources attracted for the development of entrepreneurial entities, as well as the proper and well-grounded adoption of investment decisions, are of great importance. Business finance, as an independent field of science and practical activity, studies the decision-making

processes in this direction and the application of these decisions in real economic relations. Within the framework of entrepreneurial activity, crediting is widely applied as one of the financial support methods. In accordance with the relevant legislation, various financial support mechanisms exist to support SMEs, such as subsidies allocated from state and local budgets, budget investments, and guarantees for their obligations. International experience shows that microfinance tools serve not only financial service functions but also significantly contribute to the development of SMEs as a means of economic inclusivity. One of the most authoritative sources in this field, Ledgerwood (2013), thoroughly explains the role of microfinance in economic systems.

In Azerbaijan, microfinancing has, in recent years, begun to spread widely as a financial tool that plays a significant role in the development of SMEs. Within various programs and concepts adopted by the state to support entrepreneurship, the development of the microfinance sector has been identified as one of the priorities. Particularly in the regions, the need for microfinance services has increased to boost economic activity and improve social welfare. Microfinance organizations in Azerbaijan mainly operate in providing small loans, accepting deposits, and meeting other financial needs of entrepreneurs.

However, there are certain problems hindering the full realization of the sector's potential in the development of microfinancing in Azerbaijan. First and foremost, the high-interest rates on microfinance loans increase the financial burden on entrepreneurs and sometimes lead to difficulties in loan repayment. Although this results from the financial policies implemented by microfinance organizations to reduce risks, it restricts entrepreneurs' access to affordable credit resources. Another significant problem is the limited geographical and segmental coverage of microfinance services. Particularly in

remote regions and rural areas, access to microfinance services is still not fully ensured. This leads to weak economic activity in certain areas. Ensuring the sustainable development of small and medium-sized enterprises (SMEs) is one of the main factors in diversifying national economies, increasing regional economic activity, and improving the social welfare of the population in the modern era. Especially in developing countries, including the Republic of Azerbaijan, one of the main challenges faced by SMEs is limited access to financial resources. In this regard, the institution of microfinancing has significant potential to contribute to the development of this segment of the economy. The results of the research show that microfinancing is not only a means of providing financial resources but also a mechanism that ensures economic inclusivity, supports social justice, and promotes the involvement of broad segments of the population - especially those with limited access to financial resources-in economic activity.

In the Republic of Azerbaijan, the development of SMEs is considered a significant priority at the state level, and various legal and institutional mechanisms are being implemented for the development of this sector. However, for the more effective application of microfinancing, it is necessary to improve the legal and regulatory framework of this institution, expand relevant state support tools, increase the accessibility of microfinance services in the regions, and develop risk management mechanisms.

Sevinc Ədalətqızı

Anadolu Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-0357-9129>

sevincadalet@yandex.com

Böyük ideoloq və maarifçi İsmayıl bəy Qaspiralının birlik fəlsəfəsi

Açar sözlər: türk dili, ideoloq, elm, pedaqoq, birlik

Keywords: turkish language, ideologue, science, educator, unity

Türk-islam dünyasında böyük ideoloq, maarifçi və ictimai xadim kimi tanınan İsmayıl bəy Qaspiralı 1851-ci il martın 8-də Tavriya quberniyasının Baxçasaray şəhərində dünyaya gəlmişdir (bəzi mənbələrdə Qaspiralının doğum tarixi 20 və ya 21 mart kimi göstərilmişdir). Əslən Kırım tatarlarından olan İsmayıl bəyin soyadı Qaspra şəhərinin adı ilə bağlıdır. Mükəmməl təhsilə yiyələnmiş İsmayıl bəy 1797-ci ildən vətəni Baxçasarayda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmağa başlamışdır. Dövrün mətbuat səhifələrində publisist kimi çıxış edən İsmayıl bəyin qələminin ilk məhsulu 1880-ci ildə yazdığı “Rusiyada müsəlmanlar” əsəri hesab edilir. Bu əsərin ardınca 1881-ci ildə qələmə aldığı “Baxçasaray məktubları” əsərində isə Qaspiralı onu narahat edən bir sıra ictimai məsələlər ətrafında dərin fəlsəfi düşüncələrini bölüşərək, işıqlı, aydın gələcək naminə planlarından söz açır. Ümumilikdə adı çəkilən hər iki əsər Rusiya müsəlmanlarının gündəlik həyat tərzindən, eləcə də təhsil və məşğuliyyətindən bəhs edir.

Qeyd edək ki, Qaspiralı həyatının qırılmaz telləri vətəni Baxçasaraydan sonra Azərbaycanla sıx bağlı olmuşdur.

Türk dilində qəzet çıxarmaq İsmayıl bəyin həyatda ən böyük arzularından biri olub. Lakin təəssüf ki, onun bu sonsuz arzusu

dövrün ziddiyyətləri ilə üzləşərək çar senzurasının etirazına tuş gəlib. Qəzetin yalnız rus dilində nəşrinə icazə verilib. Belə ki, İsmayıl bəyin redaktorluğu ilə 1883-cü ildə nəşrə başlamış “Tərcüman” qəzeti Türk xalqlarının böyük inam yerinə çevrilmişdir. Qeyd edək ki, bu qəzet fəaliyyətini 1918-ci ildə dayandırmışdır. Qaspiralı bu qəzet vasitəsilə türk xalqlarına birlik şüarı aşıl原因an öz hikmətli, fəlsəfi düşüncələrini yayaraq, onları oyanışa, yüksəlişə səsləyirdi. Belə ki, istiqlal şairimiz Əhməd Cavad mətbuat səhifələrində sözügedən qəzet barədə söhbət açarkən İsmayıl bəyə olan sonsuz rəğbətini səmimi hisslərlə ifadə edir: “Tərcüman” doğduğu gündən böylə bir sərlövhə qəbul etdi: “Dildə, işdə, fikirdə birlik!” Bunun üçündür ki, bu gün dünyadakı bütün Türklər yavaş-yavaş bir-birilərini tanıyıb salamlamağa başlayıblar! Hasili, İsmayıl Mirzə, Allahın əsirgədiyi və sevdiyi millətlərə göndərmiş olduğu peyğəmbərlər qədər iş gördü.”

İsmayıl bəy Qaspiralını ictimai aləmdə tanıdan ən üstün cəhətlərindən biri də onun mücadiləçi, tələbkər və millətsevər olması idi. O, maarifpərvər ideyalar uğrunda mübarizə aparmış, Rusiya mühitində təhsil almasına baxmayaraq, Türk dilinin həm təbliğatçısı, həm də müdafiəçisi olmuşdur. “Dildə, işdə, fikirdə birlik!” ideyası isə İsmayıl bəyin yaşam simvolu, həyat fəlsəfəsinə çevrilmişdi. Bir çox maarifçilik ideyalarının tərəqqi və təbliğinə yönəlmiş bu böyük şəxsiyyət həmçinin, belə ziddiyyətli dövəmdə qadınları təhsilə cəlb etməkdən çəkinməmiş, bu çətin, şərəfli, missiyasını uğurla həyata keçirməyə nail olmuşdur. Belə ki, bu tarixi dönüş İsmayıl bəyin tərəqqi yolunda ilk müvəffəqiyyətlərindən biri hesab olunur. Eləcə də, o, xalqı üçün öz ibrətamiz fikirləri ilə zəngin söz xəzinəsi qoyub getmişdir. Belə ki, böyük mütəfəkkir özünün “Kitab və kitabçılıq” sərlövhəli məqaləsində vurğulayır: “Bir xalqın ədəbi dili yoxdursa, özü də yoxdur. Millət üçün dil can və ruhdur.” Onun “Lisan məsələsi” adlı publisistik yazısında da eyni mövzuya toxunulur:

“Hər bir millətin hal və istiqbalı üçün dininin bir olması nə qədər mühümdürsə, dilinin də bir olması eləcə əhəmiyyətlidir. Ədəbi dildən məhrum qalmış millət sayca nə qədər böyük olsa da, kiçik sayılır. Dil ayrılığı, məkan ayrılığından daha ağır, daha zərərliyədir. Millətin birliyi dilin birliyi sayəsindədir. Maarifə, kamala yiyələnmək yalnız ədəbi dil sayəsində mümkün ola bilər.” Qaspiralıya görə dil, din və elmin ortaq vəhdəti həyatda ən vacib, müqəddəs, dərin anlam kəsb edən ünsürlərdən idi. Maraqlıdır ki, bu üç ünsürü Qaspiralı hər şeydən əziz və üstün tuturdu.

İşıqlı əməlləri ilə təhsilə yeni mərhələlər açan İsmayıl bəy birlik carcısı kimi anlatmaq istəyirdi ki, hər kəs öz haqqını tanımalı, tələb etməli, o cümlədən öz ana dilinə yiyə durmalı, onu yad ünsürlərdən qorumalı, unudulmağa məruz qoymamalıdır. Öz doğma dilində danışır, təhsil almaq hər bir millətin haqqı sayılır. Dilin varlığı millətin varlığı deməkdir. Əgər bir millət öz soy-kökünə sığınmaqla milli ənənələrini yaşadaraq davam etdirsə, mənəvi cəhətdən doğma dilini də yaşatmış olur. Bütün Türk-islam aləmini birliyə çağıran İsmayıl bəy dilimizin “tatar dili” kimi təşəkkül taparaq tarixə köçməsi məsələsinə dəfələrlə mətbuat səhifələrində öz publisistik yazıları ilə etirazını bildirmişdir. Onun fikrincə desək: “Tatar qövmü mövcud deyil, tatar dili yoxdur! Dilimizə nə ad verilir, verilsin. Həqiqət-də bu dilin adı Türk dilidir!”

Dövri mətbuatda İsmayıl bəy Qaspiralının vəfatı münasibətilə bir çox ictimai fikir sahiblərinin dərin hüznə qələmə aldığı publisistik yazıları öz əksini tapmışdır. Həmçinin “İqbal” qəzetinin 1914-cü il sentyabr sayında istiqlal şairimiz Əhməd Cavadın “Yaslı” imzasıyla qələmə aldığı “Gəncədən” sərlövhəli məqaləsi çox təsirli və diqqət çəkən yazılardandır. Eyni zamanda məqalədə İsmayıl bəyin həyat və fəaliyyətindən, Türk millətinin maariflənməsi naminə göstərdiyi misilsiz xidmətlərindən söz açılır. Vəfatı nəinki Türk dünyasını, bütün müsəl-

man aləmini sarsıtmış böyük elm fədaisinin qiymətli fikir xəzinəsi gənc nəsillərə xüsusi bir örnək kimi dəyərləndirilir: “Sentyabr ayının 11-də cansız teleqraf telləri Gəncəyə qara bir xəbər yetirdi: Əcəlin kor əlləri, Türk və islam aləminin böyük bir dahisini daha çaldı. Mütərəddüd dodaqlarda qorxunc bir cümlə eşidildi: İsmayıl Mirzə vəfat etmiş!.. Məncə, İsmayıl Mirzə bundan sonra yaşayacaq, həm də əvvəlkindən onqat artıq!”

Söz yox ki, İsmayıl bəy Qaspiralının “Dildə, işdə, fikirdə birlik!” fəlsəfəsi bu günki dövrümüzdə də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Zaman keçəcək, fəsillər dəyişəcək, nəsillər bir-birini əvəzləyəcək, lakin İsmayıl bəy Qaspiralı ideyaları yaşayacaqdır.

Natavan Pashayeva
Azerbaijan State Pedagogical University
<https://orcid.org/0009-0001-4269-7681>
pasayeva.natavan@mail.ru

Sustainable Development Goals and the Functions of Education

Keywords: *sustainable development, education and development, the tasks of education, quality education, inclusive education, educational innovations*

Açar sözlər: *davamlı inkişaf, təhsil və inkişaf, təhsilin vəzifələri, keyfiyyətli təhsil, inklüziv təhsil, təhsil innovasiyaları*

One of the main directions of global development in the 21st century is the Sustainable Development Goals (SDGs). Adopted by the United Nations in 2015, these goals aim to ensure equitable, sustainable, and inclusive development in economic, social, and environmental spheres by 2030. Education plays a crucial role in achieving these goals. Quality education not only provides knowledge and skills but also develops individuals' moral, social, and ecological awareness, shaping them into responsible citizens.

In modern pedagogy, the functions of education are closely linked to the **Sustainable Development Goals (SDGs)**, reflecting the growing recognition that education is not only a means of acquiring knowledge but also a powerful tool for fostering social, moral, and environmental responsibility. This article provides a comprehensive analysis of the key functions of education, explores how these functions can be effectively integrated with the SDGs, and examines practical methods and strategies for implementing sustainable, inclusive, and innovative educational practices in schools and higher education institutions. By doing so, it highlights the critical role of

education in shaping responsible citizens and promoting long-term societal development.

The Sustainable Development Goals encompass **17 main objectives**, among which areas such as **quality education, gender equality, poverty reduction, and environmental sustainability** are directly related to education. Education not only provides individuals with academic knowledge but also develops their **critical thinking, problem-solving, and social responsibility** skills.

For example, according to UNESCO's 2022 report, young people who receive quality education tend to have higher environmental awareness and actively contribute to societal development. This highlights the significant role of education in both individual and social development (UNESCO, 2022, p. 50). The education system should fulfill the following functions:

- **Providing knowledge and skills:** Equipping students with scientific, technical, and social knowledge while preparing them for the skills required in the 21st century.

- **Personal development:** Promoting individuals' moral, social, and emotional growth, as well as developing their self-expression and leadership abilities.

- **Fostering social responsibility:** Educating young people to become active and responsible citizens, enhancing their social and environmental responsibility.

- **Ensuring equal opportunities:** Providing inclusive and quality education for all, and addressing social and economic disparities.

- **Promoting innovation:** Implementing new pedagogical and technological approaches in the educational environment, using digital and innovative methods to make learning more effective (Mammadov, 2020, p. 69).

For example, countries like Finland and Canada place special emphasis on inclusivity and the use of innovative technologies in education. These approaches allow students to fully develop their individual skills.

There are several key approaches to integrating the Sustainable Development Goals into education:

- **Curriculum modernization:** Incorporating sustainable development topics into educational programs. For example, integrating subjects such as environmental issues, social justice, and gender equality into the curriculum.

- **Environmental and social awareness:** Developing students' skills in environmental protection, sustainable consumption, and social responsibility.

- **Technological and innovative approaches:** Enhancing learning effectiveness through online platforms, digital laboratories, and interactive teaching materials.

- **Inclusive educational opportunities:** Providing support for different social and economic groups to ensure accessible education and creating suitable environments for children with special needs (United Nations, 2015, p. 121).

These approaches promote both individual development and the long-term sustainable growth of society.

Education and the Sustainable Development Goals are complementary concepts. Education does not only provide knowledge and skills, but also shapes individuals' social, moral, and ecological awareness. If the modern education system is integrated with the Sustainable Development Goals; it will contribute to the long-term well-being of both society and individuals. The function of education is not only to teach, but also to prepare future generations to become responsible and sustainable citizens.

In conclusion, the implementation of innovative, inclusive, and sustainable approaches in education will enable society to

address social and environmental challenges more effectively in the future.

References

1. Mammadov, R. (2020). *The Role of Sustainable Development in Modern Pedagogy*. Education Publishing House.
2. UNESCO. (2022). *Education and Sustainable Development Report*. UNESCO.
3. United Nations. (2015). *Sustainable Development Goals 2030*. United Nations.

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

Rəhim Bilalov

Lənkəran Dövlət Universiteti
baytarlıq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
<http://orcid.org/0009-0005-6869-7355>
rahim19511951@gmail.com

Mirzəmməd Həsənov

Lənkəran Dövlət Universiteti
aqrar elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
<http://orcid.org/0009-0005-6869-7355>
mirzehesenov1997@gmail.com

Eminağa Axundov

Lənkəran Dövlət Universiteti
magistrant
<http://orcid.org/0009-0007-6886-5421>
axundoveminaga1991@gmail.com

İnəklərdə ultrasəs cihazıyla qısırlığa və embrional inkişaf pozğunluqlarına erkən diaqnozun qoyulması

***Açar sözlər:** xəstəlik, qısırlıq, ultrasəs müayinəsi, embrion, iqtisadi səmərə, analiz, diaqnoz, müalicə*

***Keywords:** disease, infertility, ultrasound examination, embryo, economic efficiency, analysis, diagnosis, treatment*

Ultrasəs cihazı boğazlığın diaqnozu və reproduktiv orqanların qiymətləndirilməsi üçün inəklərdə qısırlığın müayinəsində geniş istifadə olunur. Ultrasəs müayinəsi həm boğazlığın erkən diaqnozu, həm də diş reproduktiv sistemindəki problemlərin (yumurtalıq kistaları, balalıq yolunun iltihabı və s.) müəyyən

edilməsi üçün effektiv müasir texnoloji üsullardan biridir. Qısır inəklərin ultrasəs diaqnostikası ultrasəs cihazından istifadə edərək boğazlıq əlamətlərinin aşkar edilməsini nəzərdə tutur. Boğazlığın olub-olmadığını və ya qısırlığın mümkün olub olmadığını müəyyən etmək üçün, eləcə də inəklərin balalıq yolunu və yumurtalıqlarını müayinə etmək üçün ultrasəsdən istifadə edilir. Qısır inəklərin ultrasəs müayinəsiylə qoyulan diaqnozu, boğazlıq əlamətləri olmadıqda və ya təkrar mayalanmaya baxmayaraq boğazlıq baş vermədikdə aparılır.

Ultrasonoqrafiya nədir? Ultrasəs bətn daxilində strukturları vizuallaşdırmaq üçün yüksək tezlikli səs dalğalarından istifadə edən əksətdirmə üsuludur.

İnəklərdə ultrasəsin istifadəsi: Boğazlığın diaqnozu: Ultrasəs müayinəsi boğazlığın erkən mərhələlərində, əksər hallarda mayalanmadan 28-30 gün sonra, embrionun varlığını və canlılığını müəyyən etmək üçün istifadə olunur.

Reproduktiv orqanların qiymətləndirilməsi: Ultrasəs cihazıyla yumurtalıqların vəziyyəti, balalığın sağlamlığı, embrion və ya dölün inkişafı, anomaliyalar haqqında məlumat almağa kömək edir.

Dölün cinsinin təyini: Bəzi hallarda balanın cinsi boğazlığın müəyyən bir mərhələsində (məsələn, 50-70-ci günlərdə) ultrasəs cihazının köməyi ilə müəyyən edilə bilər.

Qısırlığın səbəblərini müəyyənləşdirmək: Ultrasəs müayinəsi yumurtalıq kistlərini, infeksiyaları, şişləri və ya qısırlığa səbəb ola biləcək digər anormallıqları aşkar etməyə kömək edə bilər.

Müalicə monitorinqi: Müalicə tətbiq olunan heyvanların reproduktiv orqanlarının bərpasına nəzarət etmək üçün ultrasəs cihazından istifadə edilə bilər.

Ultrasəs müayinəsinin faydaları aşağıdakılardır: Erkən diaqnoz: Ultrasəs müayinəsi boğazlığın və digər problemlərin erkən diaqnozunu qoymağa, müalicə müddətini qısaltmağa və məhsuldarlığı artırmağa imkan verir.

Dəqiq diaqnoz: Digər üsullardan fərqli olaraq daha dəqiq nəticələr verir.

Təsərrüfat şərtlərinə uyğundur: Portativ ultrasəs cihazları təsərrüfat mühitində qısır heyvanlara müalicə tətbiq etməyi asanlaşdırır.

İqtisadi cəhətdən xərc effektivliyi: Reproduktiv performansı yaxşılaşdırmaqla, əməliyyat xərclərini azaltmağa kömək edə bilər.

Nəticə olaraq, ultrasəs inəklərdə qısırlığın müalicəsində və reproduktiv orqanların düzgün müayinəsində mühüm vasitədir. İnəklərdə ən effektiv ultrasəs müayinəsi, adətən, 35 günlük yaşdan başlayaraq boğazlığın dəqiq diaqnozunu təmin edir. Yeni doğulmuş buzovlar heyvandarlıqda ən mühüm gəlir mənbəyidir. İnəklərin mümkün qədər tez boğaz qalmasını təmin etmək və onların boğazlığını mümkün qədər erkən zamanda müəyyən etmək vacibdir. Boğaz qalmamış heyvanlarda hər hansı balalıq və ya yumurtalıq problemlərini aşkar etmək, mümkün qədər tez müalicə etmək və yenidən boğaz qalmağa təşviq etmək üçün ultrasəs cihazından istifadə edilməlidir.

Elnurə Səfərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

biologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-4151-1750>

seferovaelnure@mail.ru

Zərifə İsmayılova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

biologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-9700-0116>

durna.huseynli.00@list.ru

Abşeronda kənd təsərrüfatı bitkilərinə zərərverən Koliforniya çanaqlı yastıcasının (*Diaspidiotus perniciosus* Comst.) təsərrüfat əhəmiyyəti

Açar sözlər: Abşeron, zərərverici, Kaliforniya, yastıca, təsərrüfat, bitki

Keywords: Absheron, pest, California, paddy, farm, plant

Mərdəkan dendrarisində, Novxanı qəsəbəsində və Xırdalanda ilk dəfə may ayında qeydə alınmışdır. Koliforniya çanaqlı yastıcası 1-1,5 mm uzunluğunda olub, girdə və yastı formadadır. Erkəklər 0,8- 0,9 mm uzunluqda olub, sarı-limon rəngində olmaqla, dişilərdən kiçikdirlər. Ön qanadları, bığcıqları və ayaqları yaxşı inkişaf etmişdir. Sürfələri dairəvi formada olub, sarı-limon rənglidir, ayaqları yoxdur, qanadları və gözləri tünd boz rəngdədir. Cavan sürfələr ilk qidalanma dövründə, nazik təbəqədən ibarət şirə ifraz edirlər. Bu şirə sonradan çanaqcığa çevrilir. Birinci yaşda erkək və diş sürfələr bir-birindən fərqlənilirlər. İkinci yaşdan etibarən erkəklərin çanağı uzanır, dişilərinki isə girdə vəziyyətdə qalır.

Daxili karantin obyektı sayılan və Abşeron ərazisində kütləvi şəkildə yayılan koliforniya çanaqlı yastıcası polifaqdır. Ədəbiyyat məlumatlarına əsasən 270 növə qədər dekorativ meyvə və

meşə ağacları ilə qidalanır. O, bir çox meyvə və meşə ağaclarının (alma, armud, gavalı, albalı, giləs, heyva, alça, şaftalı, ərik, badam, qoz, nar, əncir, yemişan, tut, naringi, limon, xurma, qızılağac, palıd və s.) o cümlədən dekorativ ağac və kol bitkilərinin qorxulu zərərvericisi hesab olunur. Ədəbiyyat məlumatlarına əsasən Koliforniya çanaqlı yastıcasının vətəni Çinin şimal-qərb hissəsidir. 1870-ci ildə bu zərərverici müxtəlif vasitələrlə Koliforniyaya keçib və orada meyvə bağlarına böyük zərər vurmuşdur.

Apardığımız tədqiqatlara və müşahidələrə əsasən, Koliforniya çanaqlı yastıcasının sürfələri və bəzən də yaşlı fərdi bəzək ağaclarının gövdəsinin qabığı və zoğları üzərində qışlayır. Qışlama qalxancıqlar altında gedir. Yazda, aprel ayının 10-dan 15-dək, orta günlük temperatur 12°C, havanın rütubəti 60% olduqda tumurcuqların şişməyə başladığı dövrlərdə, sürfələr qış yuxusundan çıxır və bəzək bitkiləri ilə qidalanmağa başlayaraq (20-25 gün) inkişaf edib yetkin dişilərə çevrilirlər. Cütləşmə may ayının 10-dan 20-dək davam edir. Yetkin dişilər 80-100 ədəd diri sürfə doğa bilirlər. Yeni doğulmuş sürfələr yaxşı inkişaf etmiş 3 cüt ayağa malik olurlar. Onlar çanaqlarının altından çıxaraq bitkinin kök hissəsinə, gövdəsinə, budaqlarına, zoğlarına, yarpaqlarına və meyvələrinə dərəcəli, onların şirəsini sorurlar. Qısa müddətdə isə sürfənin ifraz etdiyi mayedən onların üzərində çanaq əmələ gəlir. Bu zaman sürfə hərəkətsiz olur. O, 10-12 gündən sonra birinci dəfə qabıq dəyişərək, ayaqlarını, bıçcıqlarını və gözlərini itirir, ikinci dəfə qabıqdəyişmə yenə də 10-12 gün davam edir. Sonra yetkin dişilər əmələ gəlir. Dişilər mayalandıqdan sonra (yumurtalar onların bədənində yetişir) diri sürfələr doğulur. Bir nəslin inkişafı 22-26°C temperatur və 70% rütubətdə 60-62 gün çəkir. Axıncı nəslin sürfələri qışlayır. Abşeronda ildə iki nəsil verir.

Kaliforniya çanaqlı yastıcası intensiv çoxalan zərərvericidir. Onlar qısa müddətdə bitkilər üzərində külli miqdarda toplanıb,

topalar əmələ gətirirlər. Belə koloniyaların sorduqları şirənin hesabına gövdə və budaqların qabıqları çatlayır, zoğlar eybəcər-ləşir, bəzi hallarda isə bitki tamamilə məhv ola bilər. Zərərver-ci-nin zədələdiyi yarpaqlar tökülür, meyvələr isə qırmızı ləkələrlə örtülür. Aparılan hesablamalara əsasən Abşeronun Xırdalan ra-yonunda şaftalı və gavalı ağaclarının və eləcə də dekorativ ağac və kol bitkilərinin intensiv yoluxması 1-2,5 bal, Mərdəkanda 1,5-1,8 bal, Novxanıda isə 2-3 bala çatmışdır. Müəyyən olun-muşdur ki, bəzək ağaclarının 2 balla yoluxması nəticəsində zoğ-ların illik böyüməsi 25%, 3 balla yoluxma nəticəsində 50% və 4 balla yoluxma nəticəsində 80% inkişafdan qalır və onların məhv olma təhlükəsi yaranır. Bundan başqa meyvələrin zərərverici ilə yoluxmasına dair aparılan hesablamalar nəticəsində, aydın ol-muşdur ki, 1 balla yoluxmuş meyvələrin çəkisi 10%, 2 balla yo-luxmuş meyvələrin çəkisi 25%, 3 balla yoluxmuşların çəkisi 50%, 4 balla yoluxanların çəkisi isə 60% aşağı düşür.

Tədqiqatlara əsasən, Abşeron ərazisində Kaliforniya çanaqlı yastıcasının sayının tənzimlənməsində 8 növ entomofaq (*Aphy-tis mutilaspidus* L., *Aph. Proclia* Walk., *Archenomus caucasicus* Jasn., *Coccophagus lycimnia* Walk., *Pseudophycus malinus* Ga-han., *Chilocorus bipustulatus* L., *Chilocorus renipustulatus* Scrib., *Holysia sedecimpunctata* L.) iştirak edir (cədvəl 5.1.). Bunlardan iki növü (*Aphytis procilia* Walk., *Chilocorus bipustu-latus* L.) daha çox fəaliyyət göstərilir. Belə ki, afitis paraziti sa-hibin birinci nəslini 20-25 %, ikinci nəslini isə 25-30% məhv edir. Yırtıcı xilokorus isə ilk sürfə mərhələsində bir gündə 6-10 yastıca, axırıncı yaş sürfə mərhələsində isə 20-25 yastıca yeyir. Yetkin fərd isə 30-35 yastıca məhv edə bilər.

Yayılması: Avropanın bir sıra ölkələri, o cümlədən Macarıs-tan, Avstriya, Çexiya, Slovakiya, Rumıniya, Yuqoslaviya, Por-tuqaliya, İtaliya, Fransa və Polşa, Rusiya, Gürcüstan, Qafqaz, Azərbaycan.

Aliyə Rzayeva

Naxçıvan Dövlət Universiteti
ARETN, Təbii Ehtiyatlar İnstitutu
<https://orcid.org/0000-0001-7435-431X>
aliye.rzaeva@mail.ru

Sevda Əliyeva

Naxçıvan Dövlət Universiteti
ARETN, Təbii Ehtiyatlar İnstitutu
<https://orcid.org/0009-0007-7737-0578>
sevda.nihad2019@gmail.com

Güləy Muradova

Naxçıvan Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0005-2560-4219>
gulaymuradova18@gmail.com

Mis sulfo duzunun sem və kimyəvi analizinin araşdırılması

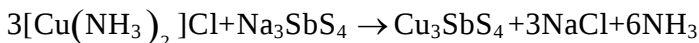
Açar sözlər: *mis tiostibat, skanedici elektron mikroskop, kimyəvi analiz, nanohissəcik, nitrat turşusu*

Keywords: *copper thiothiobate, scanning electron microscope, chemical analysis, nanoparticle, nitric acid*

Tezisdə Mis tiostibat birləşməsinin skanedici mikroskopu və kimyəvi analizi verilmişdir. Natrium tiostibat, mis xlorid və ammoniyak məhlullarından istifadə edərək mis tiostibat birləşməsi sintez olunmuşdur.

Cu_3SbS_4 nanokristallarının fiziki-kimyəvi xüsusiyyətləri ətraflı araşdırılmış (Babanly, Yusibov, Abishev, 1993) və skanedici mikroskopu (Aliyeva, Rzayeva, 2024) çəkilmişdir.

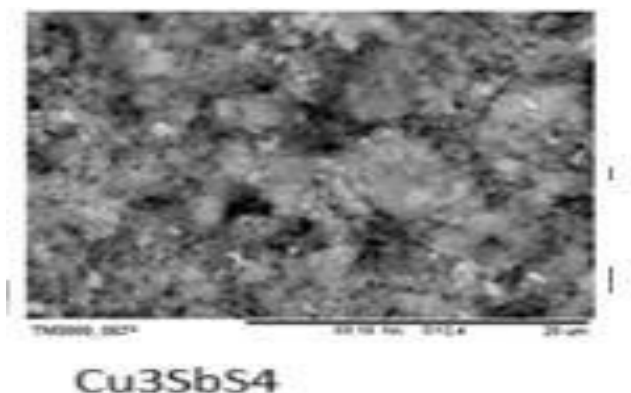
Təcrübi hissə: Cu_3SbS_4 birləşməsinin əsasi mühitdə Na_3SbS_4 və mis(I) xloridin amonyakda ($[\text{Cu}(\text{NH}_3)_2]\text{Cl}$) məhlullarından istifadə etməklə sintez edilir.

reaksiya qarışığı üzərinə 0,1 M ammoniyak məhlulu əlavə edilərək məhlulun pH-ı 6,0-8.5 səviyyəsinə kimi dəyişdirilmişdir. Bu zaman əsasi mühitdə kolloid formada Cu_3SbS_4 sintez olunur. Lakin çöküntünü məhluldan ayırmaq çətinləşir. Tartrat turşusu əlavə olunaraq mis(II) hidroksoxloridin ($\text{CuCl}(\text{OH})$) əmələ gəlməsinin və alınan Cu_3SbS_4 birləşməsinin hidrolizə uğramasının qarşısını alır. Alınan mis tiəduzunun skanedic elektron mikroskopu və kimyəvi analizi aparılmışdır.

SEM analizi. 100-550°C temperatur aralığında termiki emal edilmiş təbəqənin mikroquruluşu *HITACHI TM3000* (made in Japan) markalı skanedic elektron mikroskopunda (SEM) araşdırılmışdır.

Şəkil. 3. Cu_3SbS_4 skanedic mikroskop

Aparılan tədqiqat nəticələrindən məlum olmuşdur ki, bu təbəqələr ölçüsü 20-250 nm aralığında dəyişən nanohissəciklərdən təşkil olunur və hissəciklər arasında güclü adgeziya müşahidə olunur. Temperatur artdıqda fazalardakı hissəciklərin forması dəyişir, ölçüsü müəyyən qədər artır.

TG analizi. Mis(I) tetratiostibiat nümunəsinin termogramı (TG) NETZSCH STA 449F3 derivatoqramında çəkilməmişdir.

Kimyəvi analiz. Müəyyən miqdarda götürülmüş nümunə qatı nitrat turşusunda qızdırmaqla həll edilmiş, alınan qatı məhlul durulaşdırılmış və analiz üçün nümunələr hazırlanmışdır. Stibiumun miqdarı qravimetrik metodla, misin miqdarı isə tetrimetrik metodla təyin edilmişdir. Birləşmənin tərkibindəki kükürd sulfat ionuna oksidləşdiyi üçün o, barium sulfat şəklində çökdürülmüşdür. Nəticələr cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1.

Birləşmə	Kimyəvi elementlərin kütlə payı, %					
	Cu		Sb		S	
	Nəz.	Təc.	Nəz.	Təc.	Nəz.	Təc.
Cu_3SbS_4	6.51	5.987	4.141	4.002	4.343	4.111

Hidrokimyəvi metodla sintez olunmuş Cu_3SbS_4 birləşməsinin analizindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, nümunənin tərkibində müəyyən qədər təxmini 0.09% sərbəst kükürd vardır.

Ədəbiyyat

1. Aliyeva, S.H., Rzayeva, A.B. (2024). Synthesis of copper thioantimonate nano compound by solvothermal method. *Journal of Chemistry and Technologies*. (32,2), 304-311.
2. Babanlı, M.B., Yusibov, Y.A., Abishev, V.T. (1993). *Trekhkomponentnye khal'kogenidy na osnove medi i serebra*. BGU.

Qumru Balaxanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

biologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-1709-1442>

19_bq_91@mail.ru

Müxtəlif landşaft ekosistemlərində mikromiset göbələklərinin yayılma xüsusiyyətləri

Açar sözlər: *mikromiset göbələkləri, landşaft ekosistemləri, yayılma xüsusiyyətləri, bioçeşidlilik, torpaq sağlamlığı, ekoloji indikator, antropogen təsir*

Keywords: *micromycete fungi, landscape ecosystems, distribution characteristics, biodiversity, soil health, ecological indicator, anthropogenic impact*

Mikromiset göbələkləri ekosistemlərin funksionallığında həlledici rol oynayan mikroskopik orqanizmlərdir. Onlar torpaq qatlarında, ölü orqanik materiallarda və digər ekoloji nişlərdə geniş yayılmışdır və əsasən saprotrofik, simbiot və patogen funksiyalar yerinə yetirir. Bu göbələklər torpağın biokimyəvi dövrənini tənzimləyir, qida maddələrinin parçalanmasını sürətləndirir və digər canlıların həyat fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Mikromisetlərin yayılma xüsusiyyətləri ekosistemlərin strukturu və şəraitindən asılı olaraq dəyişir. Meşə landşaftları zəngin orqanik qat və sabit mikroiqlim şəraiti ilə fərqlənir və bu, mikromiset növlərinin yüksək müxtəlifliyinə şərait yaradır. Otlaq sahələrində isə ekoloji şərait nisbətən dəyişkən olduğu üçün müəyyən saprotrofik və simbiot növlər üstünlük təşkil edir. Kənd təsərrüfatı torpaqları antropogen təsirlər nəticəsində mikromiset populyasiyalarının məhdudlaşdığı sahələrdir, urban ekosistemlərdə isə yalnız stresə davamlı və kosmopolit növlər dominantdır.

Mikromiset göbələklərinin ekosistemlərdəki paylanması onların ekoloji rolunu və torpaq sağlamlığını qiymətləndirmək

üçün mühüm göstəricidir. Həmçinin, bu göbələklər ekoloji indikator kimi çıxış edərək torpağın bioloji aktivliyi və ekosistem dayanıqlığı haqqında məlumat verir.

Elmi tədqiqatın məqsədi müxtəlif landşaft ekosistemlərində mikromiset göbələklərinin yayılma xüsusiyyətlərini öyrənmək və onların bioçeşidliliyini müqayisəli şəkildə qiymətləndirməkdir. Təcrübə meşə, otlaq, kənd təsərrüfatı və urban ərazilərdə aparılmışdır. Hər bir ekosistemdən torpaq nümunələri 0-10 sm dərinlikdən steril torpaq alətləri ilə götürülmüşdür.

Nümunələr laboratoriyaya gətirildikdən sonra aşağıdakı mərhələlərdə təhlil edilmişdir: 1. Torpaq nümunələrinin emalı: Nümunələr homogenləşdirilmiş və sulu səthdən mikroskopik analiz üçün hazırlanmışdır. 2. Mikromisetlərin inkubasiyası: Torpaq nümunələri sabit temperatur və rütubət şəraitində 7-14 gün inkubasiya olunmuş, göbələk koloniyaları müşahidə edilmişdir. 3. Növ müəyyən edilməsi: Koloniyalar morfoloji xüsusiyyətlərinə görə tanınmış mikroskopik metodlarla növ səviyyəsində müəyyən edilmişdir. 4. Bioçeşidlilik hesablamaları: Hər bir ekosistemdə mikromisetlərin növ müxtəlifliyi Simpson və Shannon indeksləri ilə qiymətləndirilmişdir. Təcrübə nəticəsində meşə və otlaq sahələrində mikromisetlərin növ müxtəlifliyi yüksək olduğu müəyyən edilmişdir. Kənd təsərrüfatı torpaqlarında antropogen təsirlər və pestisid istifadəsi mikromiset populyasiyalarını məhdudlaşdırmış, urban ekosistemlərdə isə stressə davamlı və kosmopolit növlər üstünlük təşkil etmişdir.

Bu təcrübə mikromiset göbələklərinin yayılma xüsusiyyətlərini ekosistem tipinə və ekoloji şəraitə görə müqayisəli şəkildə müəyyən etməyə imkan vermişdir.

Təcrübə nəticələri göstərir ki, mikromiset göbələklərinin yayılma xüsusiyyətləri ekosistem tipindən və ekoloji şəraitdən bir-baş aşıdır. Meşə ekosistemlərində zəngin orqanik qat və sabit mikroiqlim səbəbindən mikromisetlərin növ müxtəlifliyi yüksək

olmuşdur. Otlaq sahələrində növ müxtəlifliyi orta səviyyədə olub, əsasən saprotrofik və simbiot növlər üstünlük təşkil etmişdir.

Kənd təsərrüfatı torpaqlarında antropogen təsirlər və pestisid istifadəsi mikromiset populyasiyalarını məhdudlaşdırmış, urban ərazilərdə isə yalnız stressə davamlı və kosmopolit növlər dominant olmuşdur. Bu nəticələr göstərir ki, mikromisetlərin yayılma xüsusiyyətləri ekosistem sağlamlığının və torpaq bioloji aktivliyinin göstəricisi kimi istifadə oluna bilər.

Ümumilikdə, təcrübə mikromiset göbələklərinin ekoloji rolunu və müxtəlif landşaft ekosistemlərindəki bioçeşidlilik xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan vermişdir. Bu məlumatlar ekoloji monitoring və torpaq sağlamlığının qiymətləndirilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Qızıyetər Şabanova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0006-5725-1101>

qizyetersabanova@gmail.com

Təbii resursların tükənməsi və icmaların gələcəyi

Açar sözlər: *təbii resurslar, sosial-iqtisadi təsirlər, biomüxtəliflik, iqlim dəyişikliyi, alternativ enerji, torpaq degradasiyası*

Keywords: *natural resources, socio-economic impacts, biodiversity, climate change, Alternative energy, Soil degradation*

Təbii resurslar insanların həyatı və iqtisadi fəaliyyəti üçün əsas baza rolunu oynayır. İnsan cəmiyyətləri min illərdir ki, yerin altından və üstündən çıxarılan ehtiyatlardan – su, torpaq, meşə, enerji resursları, minerallar və biomüxtəliflikdən faydalanır. Ancaq XXI əsrdə bu ehtiyatların tükənmə sürəti onların bərpa olunma sürətindən qat-qat yüksəkdir. Dünya Bankının hesabatlarına əsasən, əhalinin artımı, sənayeləşmə və texnoloji inkişaf nəticəsində təbii resursların istismarında nəzarətsiz artma müşahidə olunur. Bu isə planetin ekoloji sabitliyini pozur və yerli icmaların gələcəyini təhlükə altına salır. Bu problem təkcə global deyil, həm də lokal səviyyədə özünü göstərir. Azərbaycanın da bir çox bölgələrində, xüsusilə kənd və dağlıq ərazilərdə təbii ehtiyatların tükənməsi sosial və iqtisadi problemlərə səbəb olur. Gələcəkdə bu prosesin daha da sürətlənəcəyi gözlənilir.

Təbii resursların tükənməsi müxtəlif amillərin təsiri ilə bağlıdır. Belə ki bunlara sürətli əhali artımı və urbanizasiya, sənayeləşmə və intensiv istehsal, texnologiyanın təsiri və qeyri-səmərəli istifadə, iqlim dəyişikliyi və ətraf mühitin degradasiyası aiddir. Əhalinin artması ilə bağlı su, enerji, qida və torpaq ehtiyatlarına olan tələbat kəskin şəkildə yüksəlir. Dünyada əhali hər

il təxminən 80 milyon nəfər artır. Bu artım, mövcud resursların daha sürətlə tükənməsinə gətirib çıxarır. Sənaye inqilabından sonra resurs istehlakı sürətlə artmışdır. Mədəncilik, ağır sənaye və energetika sektoru torpaq, su və enerji ehtiyatlarını həddindən artıq istifadə edir. Bu, yeraltı və yerüstü ehtiyatların balanssız şəkildə azalmasına səbəb olur. Texnologiyanın inkişafı resursların hasilatını asanlaşdırsa da, onların bərpasına yetərli diqqət ayrılır. Səmərəsiz istehsal metodları resurs itkisini daha da sürətləndirir. Məsələn, kənd təsərrüfatında su israfı və torpaq eroziyası geniş yayılıb. İqlim dəyişikliyi su ehtiyatlarının azalmasına, torpağın məhsuldarlığının enməsinə və meşə örtüyünün azalmasına səbəb olur. Ətraf mühitin balansının pozulması resursların bərpasını çətinləşdirir.

Resurs tükənməsinin icmalara göstərdiyi təsirlər: Təbii resursların tükənməsi icmaların sosial-iqtisadi həyatına çoxsaylı mənfi təsirlər yaradır, bunlara aiddir: İqtisadi çətinliklər - kənd təsərrüfatı üçün əsas olan su və torpaq resurslarının azalması məhsuldarlığın enməsinə səbəb olur. Bu, xüsusilə kənd yerlərində yaşayan əhəlinin gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda, qiymət artımları və ərzaq çatışmazlığı problemini dərinləşdirir.

Miqrasiya və demoqrafik dəyişikliklər - təbii ehtiyatların tükənməsi nəticəsində kənd ərazilərində iş imkanları azalır və insanlar yaşayış yerlərini tərk edərək şəhərlərə köçməyə məcbur olurlar. Bu, şəhərlərdə əhəlinin sıxlığını artırır və sosial problemləri çoxaldır.

Sağlamlıq problemləri - təbii resursların azalması, xüsusilə su çatışmazlığı və torpaq çirklənməsi əhəli sağlamlığına birbaşa təsir edir. Təmiz içməli suyun azalması, sanitariya problemləri və ərzaq keyfiyyətinin pisləşməsi xəstəliklərin artmasına səbəb olur. Ekosistemlərə və biomüxtəlifliyə təsirlər: təbii resursların tükənməsi ekosistemlərin parçalanmasına və biomüxtəlifliyin azalmasına gətirib çıxarır. Belə ki, bunlara meşələrin məhvini,

su ehtiyatlarının azalmasını, torpaq eroziyası və degradasiyasını aid etmək olar. Meşələrin məhvi – meşə ərazilərinin azalması təkcə oksigen balansını pozmur, həm də bir çox növ heyvan və bitkinin məhv olmasına səbəb olur. Su ehtiyatlarının azalması – yeraltı və yerüstü suların normadan artıq istismarı balıqçılıq resurslarının tükənməsinə və su ekosistemlərinin degradasiyasına yol açır. Torpaq eroziyası və degradasiyası – torpaq bərpa olunmayan resurslardan biridir. Tükəndikcə kənd təsərrüfatı üçün əlverişli sahələr daralır və bu da ərzaq təhlükəsizliyini təhdid edir.

Nəticə olaraq, görülməli tədbirlər planlarına aşağıda qeyd edilənləri aid etmək olar: Resursların dayanıqlı idarə olunması – davamlı resurs istifadəsi üçün dövlət siyasətləri və beynəlxalq əməkdaşlıq gücləndirilməlidir. Sərt qanunlar və nəzarət mexanizmləri tətbiq edilməlidir. Bərpaedici kənd təsərrüfatı: Torpaq və su ehtiyatlarının qorunması üçün bərpaedici kənd təsərrüfatı texnologiyaları – əkin dövriyyəsi, təbii gübrələrdən istifadə, suvarma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi vacibdir. Alternativ enerji mənbələrinə keçid Fosil yanacaqlardan istifadənin azaldılması və günəş, külək kimi bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişaf etdirilməsi enerji resurslarının tükənməsinin qarşısını alacaq. Maarifləndirmə və ekoloji təhsil: İcmalarda ekoloji biliklərin artırılması, ətraf mühitin qorunmasına dair təlimlərin təşkili gələcək nəsillərin bu sahədə daha məsuliyyətli davranmasına şərait yaradacaq.

Təbii resursların tükənməsi bütün insanlıq üçün təhlükə yaradır. Bu problem yalnız ekoloji deyil, həm də sosial və iqtisadi risklər doğurur. Dayanıqlı inkişaf modeli, ekoloji məsuliyyət və planlı resurs idarəçiliyi bu prosesi yavaşıda və hətta bərpa edə bilər. Əgər bu gün tədbirlər görülməzsə, gələcək nəsillər ciddi çətinliklərlə qarşılaşacaq.

Сарвиназ Алекберли

Бакинский Государственный Университет

магистрант

<https://orcid.org/0009-0008-8690-206X>

alekberli92@gmail.com

Анализ структуры популяции и генетического разнообразия на основе snp-маркеров твердой пшеницы

Ключевые слова: структура, популяция, генетическое разнообразие, SNP

Açar sözlər: quruluş, populyasiya, genetik müxtəliflik, SNP

Keywords: structure, population, genetic diversity

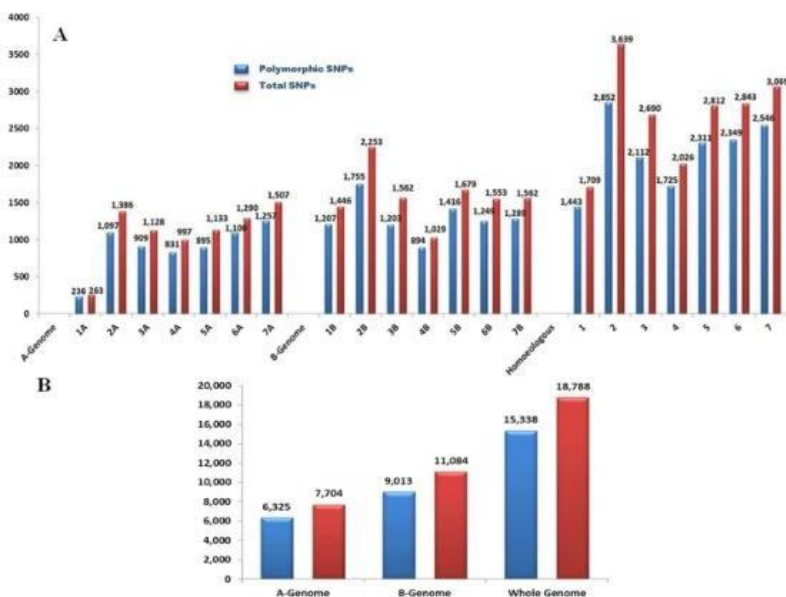
Пшеница является одной из самых возделываемых культур в мире, и выращиваемые пшеницы обычно относятся к двум видам: гексаплоидная мягкая пшеница *Triticum aestivum* ($2n = 6x = 42$, AABBDD) и тетраплоидная твердая пшеница *T. Durum* ($2n = 4x = 28$, AABB). Производство гексаплоидной мягкой пшеницы составляет 95% мирового производства пшеницы, а производство тетраплоидной твердой пшеницы 5% (Peng, Sun, Nevo, 2011).

Твердая пшеница является результатом двух успешных мероприятий по одомашниванию древними земледельцами: во-первых, от дикой полбы (*Triticum turgidum* ssp. *Dicoccoides*) до одомашненной полбы (*T. turgidum* ssp. *dicoccum*) с потерей хрупкости колосьев, во-вторых, от культурной полбы до твердой с появлением голых зерен или свободного обмолота (Kabbaj, Sall, Al-Abdallat, Geleta, Amri, Filali-Maltouf, 2017). Отчеты (Mengistu, Kiros, Pè, 2015) предположил, что твердая пшеница также была одомашнена в третий раз для получения *Triticum aethiopicum* Jakubz.

Понимание генетического разнообразия и структуры популяции твердой пшеницы является необходимым для разработки эффективных селекционных стратегий, направленных на повышение урожайности, качества и устойчивости к болезням. В этом исследовании мы использовали маркеры однонуклеотидных полиморфизмов (SNP), чтобы изучить генетическое разнообразие и структуру популяции твердой пшеницы. Результаты показали высокий уровень генетического разнообразия и дифференциации популяций, с доказательствами того, что генетическая структура популяций твердой пшеницы формируется географическими и экологическими факторами. Эти результаты предоставляют важные данные о генетической основе ключевых агрономических признаков твердой пшеницы и будут ценным ресурсом для разработки селекционных программ по улучшению сортов твердой пшеницы.

В результате исследований, было обнаружено высокий уровень генетического разнообразия и дифференциации популяций твердой пшеницы, с подтверждением влияния географических и экологических факторов на генетическую структуру популяций. Анализ генетической структуры выявил наличие трех основных групп, которые отличались по происхождению и адаптации к различным условиям среды. Также было обнаружено несколько генетических подгрупп, которые имели более узкую адаптивную специализацию. Кроме того, было выявлено наличие связей между генетической структурой и агрономическими характеристиками, такими как устойчивость к болезням и урожайность. Эти результаты предоставляют важную информацию для разработки более эффективных программ селекции и улучшения твердой пшеницы.

Рис.1 Распределение SNP, по хромосомам (А) и геномам (В) у образцов твердой пшеницы

1. Высокая генетическая изменчивость и структура популяции являются характеристиками популяций твердой пшеницы.

2. Географические и экологические факторы влияют на генетическую структуру популяций твердой пшеницы.

3. Однонуклеотидные полиморфизмы (SNP) могут быть использованы для улучшения устойчивости к болезням, качества и урожайности путем селекции твердой пшеницы.

Литература

1. Kabbaj, H., Sall, A.T., Al-Abdallat, A., Geleta, M., Amri, A., Filali-Maltouf, A, et al. (2017). *Genetic diversity within a global panel of durum wheat (Triticum durum) landraces*

and modern Germplasm reveals the history of alleles exchange. Front Plant Sci.

2. Mengistu, D.K., Kiros, A.Y., Pè, M.E. (2015). Phenotypic diversity in Ethiopian durum wheat (*Triticum turgidum* var. durum) landraces. *Crop J.* (3)190-199.
[doi:10.1016/j.cj.2015.04.003](https://doi.org/10.1016/j.cj.2015.04.003)
3. Peng, JH., Sun, D., Nevo, E. (2011). Domestication evolution, genetics and genomics in wheat. *Mol Breed*, (28)281-301.

Nurlan Amiraslanli

Azerbaijan State Oil and Industry University

<https://orcid.org/0009-0005-3095-669X>

nurlanemiraslanli2@gmail.com

Low Temperature Separation (Lts) Technology

Keywords: *low temperature separation (LTS), gas processing, condensate-rich gases, Joule–Thomson effect, turboexpander, hydrate inhibition, methanol*

Açar sözlər: *aşağı temperaturda ayrılma (ATA), qaz emalı, kondensat tərkibli qazlar, Joul–Tomson effekti, turbodetander, hidratin qarşısının alınması, metanol*

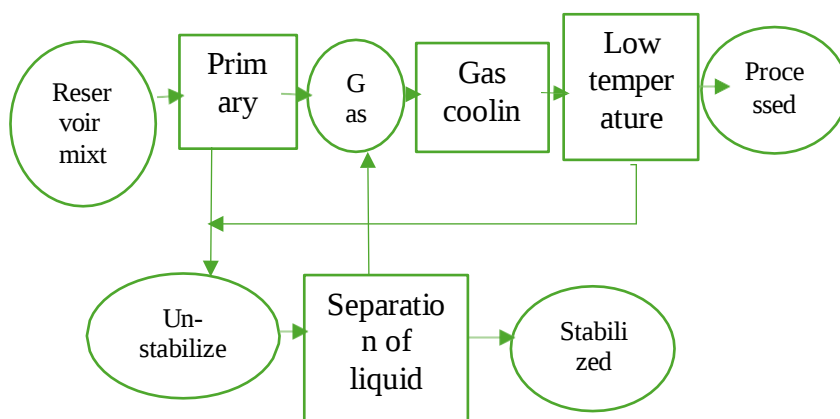
The low temperature separation (LTS) process is widely applied in the gas industry for the treatment of condensate-rich gases, ensuring safe and efficient preparation for transportation. By utilizing throttling (the Joule–Thomson effect) or turboexpanders, moisture and heavy hydrocarbons are condensed and separated, producing stabilized condensate and purified gas. Hydrate inhibitors such as methanol are essential to maintain hydrate-free operation and prevent limitations imposed by hydrate formation temperatures.

The low temperature separation (LTS) process is widely used in the gas industry for the treatment of condensate-rich gases, and it can be implemented in several different technological configurations (Kondaurov, 2010). The main criterion for determining the operating regime of LTS units is ensuring the safe transportation of gas (Arai et al, 2012). For this purpose, the deep removal of condensate and water is essential. The stages of the process are shown in Figure 1.

As illustrated in the figure, the reservoir mixture is first separated into phases at the surface separator unit. At this stage, gas, condensate, and water are separated from one another. The

gas obtained is then cooled and directed to the low temperature separation stage. In this stage, the gas is cooled further, resulting in the separation of an un-stabilized condensate fraction. In the next stage, this condensate fraction is divided into liquid components.

Figure 1: Block diagram of the low temperature separation process

Source: Compiled by the author.

As a result of this process, the gas and liquids are processed with precision. Finally, stabilized condensate and purified gas, ready for transportation, are obtained. This sequence ensures that gas is delivered for transportation and consumption under safe and stable conditions.

The removal of moisture and heavy hydrocarbons from gas is carried out by cooling it through throttling (the Joule–Thomson effect) (Shamsi et al, 2022). In this process, heavy hydrocarbons and water condense, and the resulting liquid phase is then separated in the low temperature separation unit (Figure 1).

In modern schemes, turboexpanders may be used for gas cooling. To ensure the operation of the LTS unit in a hydrate-free mode, a hydrate formation inhibitor (methanol) is added to the gas flow (Makhmudov & Yomgurov, 2025). If a hydrate inhibitor is not added, under appropriate pressure conditions the degree of gas cooling is often limited by the hydrate formation temperature.

References

1. Arai, M., Feirreira, M.D., Ha, M.K., Lindgren, M., Rahman, T., Schreier, S., ... & Zhan, Z. (2012). Natural gas storage and transportation. In *Proceedings of 18th international ship and offshore structures congress. Schiffbautechnische Gesellschaft eV, Hamburg* (2) 67-112.
2. Kondaurov, S.YU. (2010). Perspektivy ispolzovaniya adsorbtsionnykh tekhnologiy dlya podgotovki gaza k transport. *Gazovaya promyshlennost*. (10) 52-55).
3. Makhmudov, M.J., Yomgurov, S.A. (2025). Low-Temperature Separation of Natural Gas. *Reshenie sotsial'nykh problem v upravlenii i ehkonomie*, (4(5)), 79-81.
4. Shamsi, M., Farokhi, S., Pourghafari, M., Bayat, A. (2022). Tuning the natural gas dew point by Joule-Thomson and Mechanical Refrigeration processes: A comparative energy and exergy analysis. *Journal of Petroleum Science and Engineering*, (212)110270.

TEXNİKA ELMLƏRİ TECHNICAL SCIENCES

Aqil Niftəliyev

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0009-0039-3645>
niftaliyevagil@gmail.com

Şəhər planlaşdırılmasına təsir edən amillər

Açar sözlər: *şəhər, plan, amil, sosial, coğrafi, iqtisadi*

Keywords: *city, plan, factor, social, geographical, economic*

Şəhər planlaşdırılması müxtəlif sahələrlə bağlı amillərin qarşılıqlı təsiri əsasında formalaşır. Təbii-coğrafi amillər (relyef, iqlim, su ehtiyatları) şəhərin yerləşməsinə və inkişafını müəyyən edir. İqtisadi amillər sənaye, nəqliyyat və infrastrukturun planlaşdırılmasına təsir göstərir. Demografik göstəricilər (əhəlinin sayı, sıxlığı) yaşayış sahələrinə olan tələbatı formalaşdırır. Sosial-mədəni amillər isə təhsil, səhiyyə və mədəniyyət obyektlərinin şəhər məkanında yerləşməsinə şərtləndirir. Ekoloji amillər ətraf mühitin mühafizəsini, texniki amillər infrastrukturun davamlılığını, hüquqi və inzibati amillər isə planlaşdırma prosesinin normativ əsaslarını təmin edir. Bu amillərin elmi əsaslarla integrasiyası uğurlu şəhər planlaşdırmasının əsasını təşkil edir (Ağazadə, 2007).

Şəhər planlaşdırılması – əhəlinin rahat və təhlükəsiz yaşayış şəraitini təmin etmək, sosial, iqtisadi, ekoloji və funksional amilləri kompleks şəkildə nəzərə almaqla şəhər məkanının məqsədyönlü və dayanıqlı inkişafını təşkil edən çoxsahəli və

mərhələli prosesdir (Həsənov, Kərimli, 2014). Bu proses təkcə binaların tikilməsi və yolların çəkilməsi ilə məhdudlaşmır; əksinə, burada urbanizasiya səviyyəsi, əhalinin tələbatları, təbii mühitlə harmonik münasibət, texnoloji və sosial inkişaf meyilləri birgə şəkildə nəzərə alınır.

Şəhər planlaşdırılması müasir dövrün sosial, iqtisadi, texnoloji və ekoloji çağırışlarına cavab verməli olan çoxsahəli və strateji bir fəaliyyət sahəsidir. Bu proses təkcə şəhərin fiziki məkanının təşkili ilə məhdudlaşmır; əksinə, insan həyatının bütün aspektlərini – rifahı, təhlükəsizliyi, mədəni kimliyi, sosial inteqrasiyanı və ətraf mühitlə harmoniyanı bir sistem daxilində birləşdirən kompleks bir yanaşmadır. Bu baxımdan şəhər planlaşdırılmasına təsir edən amillərin hər biri bir-birindən ayrılmaz və qarşılıqlı əlaqəli komponentlər kimi çıxış edir.

Əvvəla, demografik amillər – əhali artımı, yaş strukturu, miqrasiya axınları – şəhərin genişlənmə trayektoriyasını və sosial infrastruktur ehtiyaclarını müəyyən edir. Əhali artıqca yeni yaşayış massivlərinə, məktəblərə, səhiyyə müəssisələrinə və ictimai nəqliyyat sistemlərinə ehtiyac yaranır. Bu göstəricilər nəzərə alınmadan həyata keçirilən planlaşdırma ya infrastrukturun yüklənməsinə, ya da şəhər ərazilərinin qeyri-funksional inkişafına səbəb ola bilər. İqtisadi amillər şəhərin inkişaf dinamikasına və funksional zonasına birbaşa təsir edir. Sənaye, xidmət və ticarət sektoru üzrə dominantlıq şəhərin struktur planına, iş yerlərinin yerləşməsinə və nəqliyyat bağlantılarına yön verir. İnvestisiya axınları, maliyyə resurslarının paylanması və əmək bazasının tələbləri isə planlaşdırmanın real imkanlarını formalaşdırır. Ətraf mühit və coğrafi şərait – relyef, iqlim, su mənbələri və torpaq tərkibi – planlaşdırmanın təbii çərçivəsini müəyyən edir. Davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün təbii mühitlə ziddiyyət yaratmayan, onun qorunmasını təmin edən ekoloji yönümlü şəhərsalma həlləri zəruridir (Hüseynov, Ağazadə, 2008).

Tarixi və mədəni amillər şəhərin kimliyini, simasını və unikal dəyərlərini qorumaqla, eyni zamanda turizm və ictimai fəallıq baxımından da əhəmiyyət daşıyır. Tarixi abidələrin və mədəni irsin qorunması şəhərin keçmişini gələcəklə birləşdirir və onun dayanıqlı inkişafına töhfə verir.

Texniki-infrastruktur amillər – su, qaz, elektrik, kanalizasiya, rabitə və nəqliyyat sistemləri – şəhərin əsas “sümük sistemi”ni təşkil edir. Bu infrastruktur olmadan şəhər planlaşdırması qeyri-real və davamlılığı olmayan bir prosesə çevrilə bilər. Yeni məhəllələrin salınması və əhalinin yüklənməsi yalnız bu sistemlərin daşıma qabiliyyəti daxilində mümkün olmalıdır. Sosial amillər isə şəhər planlaşdırmasının humanitar əsaslarını müəyyən edir. Təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, idman və sosial müdafiə obyektlərinin yerləşməsi, keyfiyyəti və əlçatanlığı şəhər əhalisinin həyat keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Şəhər yalnız maddi infrastruktur deyil, eyni zamanda insanın mənəvi və ictimai ehtiyaclarını da qarşılamalıdır. Nəhayət, müasir texnologiyalar və innovasiyalar, “ağıllı şəhər” (smart city) modelləri vasitəsilə şəhər planlaşdırmasını daha səmərəli, çevik və dayanıqlı formaya gətirir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə həm resurslara qənaət etmək, həm də urban idarəetməni təkmilləşdirmək mümkündür.

Şəhər planlaşdırılması çoxölçülü bir prosesdir və uğurlu nəticə əldə etmək üçün bu prosesə təsir edən bütün amillər kompleks şəkildə, qarşılıqlı əlaqədə və elmi əsaslarla nəzərə alınmalıdır (Hüseynov, Qəhrəmanova, 2008). Hər bir şəhər özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir və bu xüsusiyyətlər planlaşdırmanın strukturunu, prioritetlərini və inkişaf trayektoriyasını təyin edir. Davamlı, funksional və insan mərkəzli şəhərsalma yalnız bu amillərin düzgün təhlili və balanslı tətbiqi nəticəsində mümkün ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Ağazadə, R. (2007). *Şəhərsalma nəzəriyyəsinin əsasları*.
2. Həsənov, T., Kərimli, Y. (2014). *Rayon və şəhərlərin planlaşdırılması*.
3. Hüseynov, F., Ağazadə, R. (2008). *Şəhərsalma nəzəriyyəsi*.
Hüseynov, F., Qəhrəmanova, Ş. (2008). *Şəhərin rekonstruksiya*.

İÇİNDƏKİLƏR CONTENTS

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Həcər Hüseynova

Sosiolinqvistikanın müasir çağırışları və Azərbaycan cəmiyyətində dil məsələləri..... 7

Pəri Paşayeva

Azərbaycan dili fənn kurikulumunun mahiyyəti və məzmunu 11

İradə Kərimova

Köməkçi nitq hissələrinin inkişaf tarixi (XVII-XVIII əsrlər)..... 15

Tələh Cəfərov

Hollandiyadakı türk diasporunun xüsusiyyətləri və iqtisadi imkanları..... 18

Малахат Бабаева

История изучения азербайджанских пословиц 24

Təranə Nağıyeva

Qohum olmayan dillərin Azərbaycan dilinin epistolıyar üslubuna sintaktik təsiri..... 30

Yeganə Hüseynova

XX əsrdə poema janrının inkişaf meyilləri..... 34

Günəl Allahverdiyeva

Dil dərslərinin tədrisində nitq tapşırıqlarının müxtəlif üsullarla öyrədilməsi..... 38

Гюльшан Джаби

О трудовом праве и праве социального обеспечения 43

Svetlana Mammadova

The Importance of the English Language
in the Modern World 49

Afət Həsənova

Azərbaycan xalq musiqisinin tədrisi vasitəsilə vətənpərvərlik
şüurunun formalaşdırılması 53

Mehriban Mahmudova

İngilis dilinin xarici dil kimi öyrədilməsində tətbiqi dilçiliyin
nəzəri və praktik aspektləri 59

Səadət Quliyeva

Dil və mədəniyyətin bir-birinə təsir edən əlaqəli cəhətləri 62

Arzu Kərimova

Azərbaycan dili fənni üzrə məzmun xətləri 66

Nərgiz Qafarlı

Səddam Hüseynin hakimiyyəti illərində İraqda şiə icmasının
vəziyyəti 69

Lala Musayeva

Exercises to Improve Literary Pronunciation Habits 72

Fatma Əliyeva

Tələbələrdə mütaliə vərdislərinin inkişafına dair
nəzəri-praktik yanaşmalar 76

Orxan Bəşirli

Xarici investisiya qoyuluşunda investorlarla dövlətlər
arasında ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı mübahisələr:
investorun iqtisadi maraqları və ümumi qaydanın
qorunması 79

Səadət Quliyeva

Təlim prosesinin effektiv təşkili strategiyaları 82

Gunel Huseynova

The Impact of Task-Based Learning on Enhancing
Communicative Competence in English
Language Education 86

Tamara Dərziyeva

Fizikanın tədrisində səmərəli tədris metodları 89

Parvana Babaeva

Structure of the Mechanism of Protection of the Constitutional
Right to Personal Inviolability 93

Tarana Abbasova

Stages and Priority Directions of the
Formation of Post-Oil Economy in Azerbaijan 96

Sakina Bayramova

Microfinancing Issues of Small and Medium Enterprises
(SMEs)..... 101

Sevinc Ədalətqızı

Böyük ideoloq və maarifçi İsmayıl bəy Qaspiralının birlik
fəlsəfəsi..... 106

Natavan Pashayeva

Sustainable Development Goals and the Functions of
Education 110

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

Rəhim Bilalov, Mirzəmməd Həsənov, Eminağa Axundov

İnəklərdə ultrasəs cihazıyla qısırlığa və embrional inkişaf
pozğunluqlarına erkən diaqnozun qoyulması 114

Elnurə Səfərova, Zərifə İsmaylova

Abşeronda kənd təsərrüfatı bitkilərinə zərərverən Koliforniya
çanaqlı yastıcasının (*Diaspidiotus perniciosus* Comst.)
təsərrüfat əhəmiyyəti 117

Aliyə Rzayeva, Sevdə Əliyeva, Gülay Muradova

Mis sulfo duzunun sem və kimyəvi analizinin
Araşdırılması 120

Qumru Balaxanova

Müxtəlif landşaft ekosistemlərində mikromiset göbələklərinin
yayılma xüsusiyyətləri 123

Qızıyetər Şabanova

Təbii resursların tükənməsi və icmaların gələcəyi 126

Sarvinaz Alekberli

Анализ структуры популяции и генетического
разнообразия на основе snp-маркеров
твердой пшеницы 129

Nurlan Amiraslanli

Low Temperature Separation (Lts) Technology 133

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

Aqil Niftəliyev

Şəhər planlaşdırılmasına təsir edən amillər 136

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: tedqiqat.rek@aem.az

Editorial address

AZ1073, Bakı,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: tedqiqat.rek@aem.az

İmzalandı: 12.09.2025
Onlayn çap: 19.09.2025
Kağız formatı: 60x84, 1/16
H/n həcmi: 8, 94 ç.v.
Sifariş: 83

Signed: 12.09.2025
Online publication: 19.09.2025
Format: 60/84, 1/16
Stock issuance: 8, 94 p.s.
Order: 83

“ZƏNGƏZURDA”

Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

It has been published in the printing house
“ZANGAZURDA”
Address: Baku city, Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

